

Osmanlı Matbuatının Sekiz Punto Nesih Yazı Karakteri ve Türk Hurufat Yapımcısı Mehmed Emin Efendi

The Ottoman Printers' 8 Point Naskh Typeface and its Turkish Type Maker Mehmed Emin Efendi

Onur Fatih Yazıcıgil¹

öz

Bu makalede 1870-1875 yılları arasında İstanbul'da hakkedilip dökülmüş ve Osmanlı matbaalarında çeşitli tipografik düzenlemelerde kullanılmış 8 punto nesih yazı karakteri ve onun hurufat yapımcısı incelenmiştir. Osmanlıca matbu eserlerin mizanpajının 1880'lerden itibaren daha ayrıntılı bir tipografik hiyerarşi ile düzenlendiği bilinmektedir. Çeşitli cinslerde ve boylarda üretilmiş yazı karakterlerinin artması, bu gelişimin başlıca sebeplerindedir. Müteferrika matbaasının kuruluşundan 1928 Türk Harf İnkılâbına kadar geçen iki yüz yıllık sürede matbu eserlerin basımında kullanılan, punto ve şekil açısından özgün olan dokuz nesih yazı karakteri saptanmıştır. Bunların içerisinde sekiz punto nesih yazı karakterinin Osmanlı matbaalarında kullanılmış en küçük Arap harfli hurufat olması ve tipografik hiyerarşinin düzenlenmesinde önemli rol oynaması onu diğer yazı karakterlerinden ayırmıştır. İlk baskı uygulaması 1875'te cep kitabı şeklinde *Hilye-i Hakani* eserinde yapılmıştır. Bu makalede 8 punto nesih yazı karakterinin görsel analizi ile bu karakterin üretimini yapan Türk hurufat yapımcısı Mehmed Emin Efendi üzerine yoğunlaşmıştır. Söz konusu hurufatın üretilmesindeki itici güç ve ardından edinilen üretim imtiyazı belgeler üzerinden irdelenmiştir. Mecmua, gazete, kitap ve cep sözlüğü gibi çeşitli tipografik düzenlemelerdeki kullanım örnekleriyle birlikte sunulmuştur. Yazı karakterinin madeni hurufatının mevcut olmaması nedeniyle çalışmada yalnızca baskıda oluşturduğu şekli incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Matbaacılığı, Hurufat, Hakkâk, Dökümhane, Tipografi

ABSTRACT

This paper discusses the 8 point (pt) naskh typeface created in Istanbul between 1870 and 1875 and utilized by Ottoman printers during the late 19th and early 20th centuries. In the 1880s, Ottoman printed material began to display a more sophisticated typographic hierarchy, with the proliferation of typefaces in various styles and point sizes being the main reason for this visual development. The historical analysis of Ottoman Arabic typefaces reveals the existence of nine original naskh typefaces that were created and used from 1729 until the 1928 Turkish script reform. Among these nine fonts, the 8 pt naskh typeface distinguished itself by its size as the smallest Arabic type used by Ottoman

¹(Dr.), Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Görsel Sanatlar ve Görsel İletişim Tasarımı, İstanbul, Türkiye

ORCID: O.F.Y. 0000-0002-4591-1479

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Onur Fatih Yazıcıgil,

Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Görsel Sanatlar ve Görsel İletişim Tasarımı, İstanbul, Türkiye
E-posta: oyazicigil@sabanciuniv.edu

Başvuru/Submitted: 01.02.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 03.03.2022

Son Revizyon/Last Revision Received: 18.05.2022

Kabul/Accepted: 15.06.2022

Online Yayın/Published Online: 22.06.2022

Atıf/Citation: Yazıcıgil, Onur Fatih, "Osmanlı Matbuatının Sekiz Punto Nesih Yazı Karakteri ve Türk Hurufat Yapımcısı Mehmed Emin Efendi". *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History* 31 (2022), 567-602. <https://doi.org/10.26650/sty.2022.1066671>

printers, earning it a crucial role in page layout design. It was first utilized in the 1875 pocket book, *Hilye-i Hakani*. This study focuses on the visual and historical development of the 8 pt naskh typeface and sheds light on its creator, Mehmed Emin Efendi and uses archival documents to scrutinize the driving force for its creation. Due to the absence of metal types, this paper examines only the printed form of types found in journals, newspapers, and books.

Keywords: Ottoman printing, Metal type, Punchcutter, Type foundry, Typography

EXTENDED ABSTRACT

This paper discusses the 8 pt naskh typeface created in Istanbul between 1870 and 1875 and utilized by Ottoman printers during the late 19th and early 20th centuries. From its emergence in 1729 until the 1928 Turkish script reform, Ottoman Turkish printed material was predominantly composed in the naskh style, especially in terms of the running text. A historical analysis of Ottoman typefaces reveals the production of nine original naskh typefaces, all closely based on the calligraphic practices of the time. Among these nine fonts, the 8 pt naskh typeface distinguished itself by its size as the smallest Arabic type used by Ottoman printers, earning it a crucial role in page layout design.

Two news articles written by Ahmed Rasim and published in the newspaper *İkdam* in 1922 and 1924 constitute the first collected study of the history of Ottoman foundry types. Through the provision of a Latin transcription published in *Istanbul Encyclopaedia* in 1948, Reşat Ekrem Koçu shed further light onto Rasim's 1924 article. In the two aforementioned articles, Rasim concentrated on Kevorkyan and other celebrated Armenian type makers, including Boğos Araboğlu and Hovhannes Mühendisyan. Rasim enumerated 19 Ottoman typefaces—notably excluding those produced by Müteferrika and Araboğlu — in the naskh, ta'liq, ruq'ah, and kufic styles. The contributions Armenian type makers made to Ottoman typographic culture have been thoroughly discussed in Teotig Lapçinciyan's *Dib u Dar* [Print and Letter]. Aside from Lapçinciyan, two renowned 19th-century journalists and publishers, Ebüzziya Tevfik and Ahmed İhsan, had also highlighted Araboğlu and Mühendisyan's typefaces, recognizing the significant role they played in Ottoman print culture.

In addition to these celebrated Armenian type makers, one Muslim type maker was referenced in Rasim's news articles as the creator of the 8 pt naskh typeface. Rasim referred to him as Saatci Hafız Efendi. Until recently, information pertaining to this typeface and its creator had remained limited, with the only reference appearing in Rasim's article. The 8 pt naskh typeface has yet to be investigated in detail, nor has its visual characteristics and punchcutter's identity been scrutinized.

A recently uncovered court petition dated from 1875 reveals detailed information regarding the 8 pt naskh typeface and the impetus behind its creation. The documents identify by name two Turkish type makers as the co-creators of this font: İmameci-zade Mehmed Emin Efendi and Karaağaçlı Mustafa Asım Efendi. Upon following a series of correspondences with the state, Asım Efendi was revealed to have withdrawn from his co-ownership, and the full rights

to the font were then granted to Emin Efendi. In 1875, three months after the petition, Emin printed the popular book *Hilye-i Hakani*, set entirely with the new 8 pt naskh typeface. This book essentially served as a type specimen, as Emin provided lengthy information regarding its creation in its final pages. Like Mühendisyan, he also referred to his naskh font as *huruf-ı cedide* [the new type]. In colophon-like prose, he stated, “I am very pleased to inform you of my achievement in having smoothly written and produced this tiny naskh typeface with and without *harakat* [vowel marks],” which suggests that the typeface was based on his own naskh penmanship. The overall shapes of the 8 pt font reflect the conventions of the Ottoman naskh style and indicate that it was not a copy of its predecessors. Aside from Mühendisyan’s unexploited 6 pt naskh, Emin’s 8 pt font remained the smallest naskh typeface among Ottoman Arabic typefaces and was mostly used to set captions, subtitles, and text in pocket dictionaries. In rare instances, it was also employed for the main body text. This 8 pt naskh also held a unique position among all Ottoman typefaces as the only type that was drawn and cut by the same person.

This paper presents a visual and historical analysis of the 8 pt naskh typeface created by Mehmed Emin Efendi. The typeface’s *raison d’être* is discussed in the context of typography and layout design. Historical references to the typeface are investigated over a range of documents and sources retrieved from Ottoman publications and Imperial court archives. Over the course of the investigation, no punches, matrices, or cast types of the 8 pt font were found; as a result, this essay only examines the printed form of the type found within primary sources.

Giriş

Tipografi geleneğinin özünde, yazının mekanikleştirilerek çoğaltması sürecinde kullanılan harufat sistemi ile kompozisyon oluşturulması yatmaktadır. Bütün bu çoğaltma işlemine *basım* ya da *tab*⁶ denirken; *tipografi*, bu genel çatının altında harflerin çoğaltma sürecine uygun olarak tasarlanmasını, üretilmesini ve baskıda uygulanmasını içermektedir. Osmanlıca matbu eserler, Müteferrika'dan başlayarak 1928 Türk Harf İnkılâbına kadar geçen iki yüz yıllık sürede ağırlıklı olarak nesih yazı karakterleriyle basılmıştır. Nesihin yanı sıra, *ta'lik*, *rik'a* ve *küfi* gibi hat çeşitlerinin de tipografi sistemine uyarlandığı görülmektedir. Ancak bu hat çeşitleri tipografik uygulamalarda daha çok başlık ya da alt başlık işlevi gören metinlerde kullanılagelmiştir.¹ Hem hat sanatında hem de matbu eser basım geleneğinde nesih yazının daha çok uzun soluklu metinlerde kullanılması onu diğer hat çeşitlerinden ayırmıştır.²

Osmanlı matbaalarında kullanılan çeşitli harufat ve hakkâklarına ilk toplu bakışım, önce 1922'de³ ardından 1924'te⁴ *İkdâm* gazetesinde yayımladığı iki makaleyle Ahmed Rasim tarafından yapıldığı görülmektedir. Reşat Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nin "Arab Asıllı Türk Harfleri" maddesinde Rasim'in 1924 tarihli makalesini referans alıp Latin harflerine çevirerek sunması konunun daha da aydınlığa kavuşmasını sağlamıştır.⁵ Rasim, bu iki makalede çağdaşı olan Ermeni hakkâk Haçik Kevorkyan'ın (1856-1932)⁶ ürettiği *küfi* yazı karakterlerini duyurup matbaacılığa olan katkılarını vurgulamıştır. Kevorkyan'ın yanı sıra Osmanlı matbaacılığında büyük üne kavuşmuş diğer Ermeni hakkâklardan Boğos Araboğlu (1742-1835)⁷ ve Hovhannes Mühendisyan'a (1810-1891)⁸ da değinmiştir. Rasim'in

- 1 Matba'a-i 'Âmire'de basılan *Risâle-i İ'tikâdiye* (1842) ve *Hilye-i Hâkânî* (1848) eserlerinde *ta'lik* hattıyla üretilmiş iki yazı karakterinin uzun soluklu metinde kullanılması istisna olarak karşımıza çıkar. Bunlara ek olarak *rik'a* hattıyla üretilmiş bazı yazı karakterlerinin çeşitli kitap ve süreli yayınların birkaç sayfasında uzun soluklu metinlerin dizgisinde kullanıldığı tespit edilmiştir ancak bunlar nesih yazı karakterlerine nazaran daha sınırlı sayıdadır.
- 2 Onur Fatih Yazıcıgil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nesih Hattının Tipografik Evrimi (1729–1928)" (Sanatta Yeterlilik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2020), 32.
- 3 Ahmed Rasim, "Hatt-ı Küfi – Haçik Kigorkyan: Duyup üstad Râsim'den dedim târif / Dizildi hatt-ı küfi kırk sekiz punto," *İkdâm*, 18 Ağustos 1922, 3.
- 4 Ahmed Rasim, "Yeni Yirmi Dört Punto Küfi Yazı," *İkdâm*, 13 Ağustos 1924, 3.
- 5 Reşat Ekrem Koçu, "Arab Asıllı Türk Harfleri," *İstanbul Ansiklopedisi*, c.2 (İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1958), 924–931.
- 6 Haçik ya da Haçik. Kevorkyan, Kigorkyan ya da Kigorkyan. Ermenice: Խաչիկ Կեօրկեան. 1870 ve 1880 yılları arasında Dikran Arslanyan'ın Vezir Hanı'ndaki dökümhanesinde çalışmıştır. 1890 yılının başında ürettiği 12 punto nesih yazı karakteri uzun soluklu metinlerde oldukça tercih edilen bir yazı karakteri olmuş, ardından çeşitli boylarda *nesih*, *rik'a* ve *küfi* harufat hakkekip dökmüştür. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler* (İstanbul: Aras, 2003), 32–33.
- 7 Boğos Araboğlu ya da Arabyan. Ermenice: Գոթոս Արաբուղլու. İlk önce matbaacı babası Hovhannesyan ile birlikte, ardından 1792'den itibaren Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün matbaası için çalışmıştır. Bu matbaa için hakkekip döktüğü 16 punto nesih yazı karakteri, Osmanlı matbaalarında en çok kullanılmış harufat olup Araboğlu adıyla anılmıştır. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, 32–33.
- 8 Hovhannes Mühendisyan ya da Oğannes Mühendisioğlu. Ermenice: Յովհաննէս Միլիտարիսյան. Babası Mühendis Kevork, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün müderrisi olup soyadını babasının mesleğinden almıştır. İlk Arap harfli harufatı Matba'a-i 'Âmire için 1842'de *ta'lik* hattıyla hakkekip döktükten sonra 1848'de ikinci *ta'lik* harufatını imal etmiştir. 1867'de hakkektiği 24 punto nesih, onun Türkler arasında Doğu'nun Gutenberg'i

1924 tarihli makalesinde Osmanlı matbaalarında kullanılmış toplam on dokuz yazı karakteri sırasıyla punto birimi, hat cinsi ve hakkâkı ile birlikte listelenmiştir. Bu liste Müteferrika matbaasının nesih hurufatını ve Boğos Araboğlu'nun 16, Artin Araboğlu'nun 10 punto nesih hurufatlarını kapsamayıp ağırlıklı olarak Mühendisyan ve Kevorkyan'ın hakkedip döktüğü yazı karakterlerinden oluşmaktadır. Ermeni hakkâkların Osmanlı matbaacılığının ve tipografi kültürünün gelişimindeki oldukça önemli hizmetlerinin, Lapçinciyan'ın *Dib u Dar* kitabında etraflıca anlatıldığı bilinmektedir.⁹ Lapçinciyan'ın yanı sıra on dokuzuncu yüzyılın önde gelen yazar ve matbaacılarından Ebüzziya Tevfik¹⁰ ve Ahmed İhsan¹¹, Araboğlu ve Mühendisyan'ı ürettikleri yazı karakterleriyle anarak Osmanlı matbaacılığına olan katkılarını vurgulamışlardır. Rasim her iki makalesinde de bahsi geçen meşhur Ermeni hakkâkların yanı sıra, lakabından Müslüman olduğu anlaşılan başka bir hurufat yapımıcısını "Sā'atci Hâfız Efendi" şeklinde zikretmiştir.¹² Rasim'in değindiği bu hurufat yapımıcısının kimliği ve ürettiği sekiz punto nesih yazı karakteri hakkında henüz bir çalışma yapılmamıştır.

Osmanlı devlet arşivlerinde yapılan araştırmada, sekiz punto nesih yazı karakterinin Mehmed Emin ve Mustafa Asım adında iki Türk hurufat yapımıcısı tarafından ortaklaşa üretildiği saptanmıştır. Ermeni hakkâk ve dökümcüleriyle anılan Osmanlı matbaacılığında ilk defa Türk hurufat yapımıcılarının zikredilmesi, konunun kültür ve sanat tarihi açısından önemine işaret etmektedir.

Bu makalede bahsi geçen yazı karakterinin biçimsel ve tarihsel araştırması üzerinde yoğunlaşmıştır. İlk önce müteharrik hurufat sistemi, madenî hurufat üretimi ve uygulamaları üzerine mevcut bilgiler doğrultusunda genel bir bakış sunulmuştur. Ardından çalışmanın konusu olan 8 punto yazı karakteri ve hurufat yapımıcıları hakkında Osmanlı arşivlerindeki araştırmalarda saptanmış bilgi ve belgeler, ilk defa bu çalışmayla birlikte ortaya konulmuştur. Araştırma sürecinde müteharrik madenî hurufatın mevcut olmaması sebebiyle yazı karakterinin matbu eserlerde basılmış şekli üzerinden inceleme yapılmıştır.

1.1. Osmanlı Nesih Yazı Karakterlerine Genel Bakış

Arap harfli Osmanlı hurufatı yaklaşık iki asırlık süre zarfında çeşitli punto ve yazı türlerinde imal edilmiş ve dönemlerine göre matbaaların demirbaşı olarak kullanılmıştır.¹³ Bunların içinde nesih hattında hakkedilip dökülmüş dokuz özgün hurufat saptanmıştır (Şekil 1).¹⁴

olarak anılmasını sağlamıştır. Teotig Lapçinciyan, *Dib u Dar, Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. S. Malhasyan ve A. İncidüzen (İstanbul: Bırzamanlar Yayıncılık, 2012), 97–105.

9 Lapçinciyan, *Dib u Dar*, 86–116.

10 Ebüzziya Tevfik, "İhtira'at-ı Bedi'a, Tıba'at," *Muharrir* 1/3 (1293/1876), 70–74.

11 Ahmed İhsan, "Mühendisöğlü," *Servet-i Fünûn* 1/5 (Rabiulâhîr 1308/1891), 53–54.

12 Rasim, "Hatt-ı Kûfi," 3.

13 Osmanlı tipografi tarihi kapsamında Arap harflerinin yanı sıra İbrani, Ermeni ve Yunan alfabeleriyle de matbaa hurufatı üretilmiştir. Bkz. M. Şinasi Acar, *Osmanlı'dan Bugüne Gözümüzden Kaçanlar* (İstanbul: Yem Yayın, 2013), 114–123.

14 Yazıcıgil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nesih Hattının Tipografik Evrimi (1729–1928)," 121.

اوزن کلورنمبر بنمبر نصر اکی واکر لازم اولورسه فعول وزنی وزره کلور دخل بدخل

1. Yona Ben Ya'kov Aşkenazi, 16-18 punto nesih (Müteferrika Matbaası, 1729)

سینه خسروانی تعلق مبسر اولدیغی حالده باریکت اکسیر نظر پادشاه فلاطون خصلت کنایین

Boğos Araboğlu, 16 punto nesih (Mühendishâne Matbaası, 1798)

مملکت مزده ایسه آلمانیده ایجادندن ایکی یوز آتمش آتی سنه

Hovhannes Mühendisyan, 24 punto nesih (Mühendisyan Matbaası, 1867)

آغاز عندلیب بناله - آنکشاف ازهار و اخضلال اشجار - قرلا نغج فورتنده سی

Harutyun Araboğlu ve İstavraki, 10 punto nesih (Matba'a-i 'Âmiri, 1874)

و بر بیوک بیاض تخت و اوزرنده اوتورانی کوردم انک حضورندن زمین ایله سما

Mehmed Emin ve Mustafa 'Âsim, 8 punto nesih (Mehmed Emin Bey Matbaası 1875)

ایرویه کتورلسنه بذل عنایت و عاطفت بیوره کلدکبری کبی بالخاصه

Hovhannes Mühendisyan, 16 punto nesih (Mühendisyan Matbaası, 1883)

شو کوجیک حروف قالیری وجوده کورمه کورمق اولشدرکه

Hovhannes Mühendisyan, 6 punto nesih (Mühendisyan Matbaası, 1888)

واکر مارتک یگرمی اوچندن تموزک اون اوچنه قدر مراد ایدیلیرسه اولا

Haçik Kevorkyan, 12 punto nesih hurufatı (1892)

ایکی عصرلق نوطه مجموعه سنک

Haçik Kevorkyan, 36 punto nesih hurufatı (1911)

Şekil 1. İstanbul'da imal edilip kullanılmış dokuz özgün nesih yazı karakteri, hakkâkları ve saptanmış ilk baskı tarihleri.¹⁵ Ölçek: 1/1

Kevorkyan'ın ürettiği 16 ve 24 punto kalın (siyah) nesih yazı karakterleri, Mühendisyan'ın yazı karakterlerinin kopyası olmasından ötürü bu listeye dahil edilmemiştir. Ayrıca hurufat dökümcüsü Mehmed Ali'nin Metanet Hurufat Dökümhanesi için hakke dip döküdüğü 8, 12, 16 ve 24 punto nesih yazı karakterleri de seleflerinin kopyası olmasından dolayı listeye

15 Yazı karakterlerinin hurufat ölçüleri için madeni hurufat gövdelerinin ölçülmesi gerektiğinden punto birimleri konusunda kesin bilgiler sunulamayıp tarihsel kaynaklarda geçtiği şekliyle verilmiştir.

eklenmemiştir.¹⁶ Bu listede bulunan Araboğlu'nun 16, Mühendisyan'ın 16 ve 24 punto yazı karakterleri, Osmanlı matbuatının en sık kullanılan ve en çok zikredilen yazı karakterleri olmuştur.¹⁷ Listede yer alan, Mühendisyan'ın 1888'de ürettiği 6 punto nesih yazı karakteri, ölçü olarak en küçük hurufat olmasına rağmen Osmanlı matbaalarında kullanımına rastlanmadığı için konunun bağlamından çıkarılmıştır.¹⁸ Dolayısıyla çalışmanın konusu olan 8 punto nesih yazı karakteri, çalışmada işaret edilen iki Türk hurufat yapımcısı tarafından üretilmiş ve kullanılmış en küçük Arap harfli Osmanlı hurufatı olarak öne çıkmaktadır.

1.2. Madenî Hurufat ve Punto Bilmecesi

Ebüzziya Tevfik 1885'te mecmuası için kaleme aldığı makalede, Mühendisyan tarafından üretilen ve matbaasında kullandığı 16 punto nesih yazı karakterinin 519 neviden¹⁹ oluşan hurufat parçalarının baskısını sunmuştur.²⁰ Bunun yanında Tahir ve Diyarbekirli Ahmed tarafından mürettepler için hazırlanan *San'at-ı Tıbā'at yāhūd Mürettiblik* kitabında aynı yazı karakterinin 516 parçadan oluşan hurufat kasasının düzeni sunulmuştur (Şekil 2).²¹

16 Yazıcıgil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nesih Hattının Tipografik Evrimi (1729–1928)," 217–230.

17 Ebüzziya Tevfik 1912 yılında yayımladığı makalesinde bu konuyu şu sözlerle özetlemiştir: "Hakkāka gelince, 'Osmanlı 'ālem-i tība'atine 3 hattāt-ı kāmilin, beş nev'i yazısını hakk ile yadigār eden Mühendisyan Ohannes idi ki "Büyük Araboğlu"ndan sonra bu mülkte anın [onun] gibi bir hakkāk gelmemiştir". Ebüzziya Tevfik, "36 Punto Huruf ve Haçik Kığorkyan Efendi," *Mecmū'a-i Ebüzziyā* 128 (Muharrem 1330/Ocak 1912), 371.

18 Mühendisyan'ın 1888'de Sultan İkinci Abdülhamid için bastığı hurufat albümü, Mühendisyan tarafından çeşitli ölçüde ve cinsten üretilmiş hurufatı sunmaktadır. Mühendisyan'ın burada sunduğu 6 punto hurufata tarafımızdan başka bir Osmanlı matbaa uygulamasında henüz rastlanmamıştır. Mühendisyan'ın söz konusu hurufat albümü ve içeriği için bkz. Uğur Derman, "Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri," *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı* içinde, haz. Necmeddin Sefercioğlu (Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979), 97–118. Bunun haricinde 6 punto hurufatın Lapçincian'ın Ermenice yayınladığı *Dib u Dar* kitabının 79. sayfasında numune amaçlı dizilerek basıldığı tespit edilmiştir. Teotig Lapçincian, *Dib u Dar* (G. Bolis [İstanbul]: Vahram ve Hiraç Der-Nersesyan, 1912), 79.

19 Hurufat kasasında bulunan bir ya da birden fazla harf ve harf şekillerinin işlendiği döküm kurşun parça. (İngilizce: type sorts)

20 Ebüzziya Tevfik, "İşlāh-ı Huruf Meselesi," *Mecmū'a-i Ebüzziyā* 43 (1302/1884), 1370–73.

21 Tāhir ve Diyarbekirli Ahmed, *San'at-ı Tıbā'at yāhūd Mürettiblik* (İstanbul: Karabet Matba'ası, 1311/1893), 15.

Şekil 3. Solda: Tel Aviv, İsrail’de bir sahafta bulunmuş eksik bir hurufat kasasının 24 punto kurşun alaşımla dökülmüş nesih hurufat nevisi. Tek bir nevi üstünde ortadaki *kef* (ك) ve sondaki *ye* (ي) harflerinin bitişmiş şeklinin kabartma halindeki üst yüzey görüntüsü. Sağda: Bu nevisin baskı sonrasında elde ettiği yazı karakterinin sureti. (Fotoğraf ve Baskı: Yazarın kişisel arşivi, İstanbul, 2017)

Şekil 3.1. Şekil 3’teki hurufat nevisinin baskısından yola çıkılarak sayısal ortamda üretilmiş varsayımsal hurufat babası (solda) ve hakkedilmiş dişisinin kalıbı (sağda). (Blender yazılımında üretilmiştir, yazarın kişisel arşivi, İstanbul, 2021)

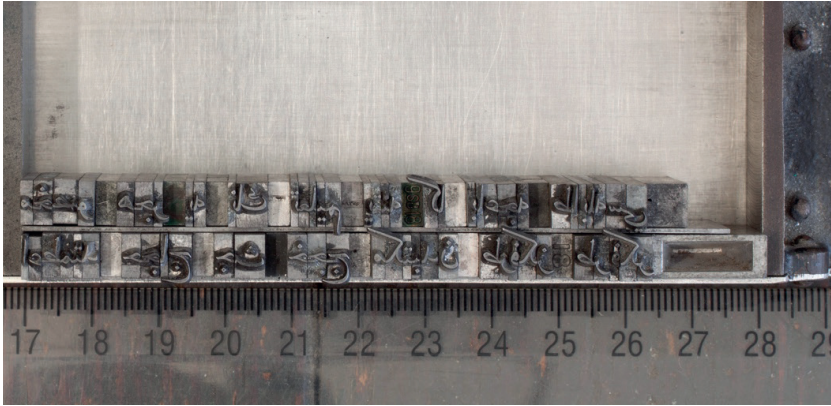
Kelime gruplarını oluşturan hurufat neveleri, kumpas üzerine dizildikten sonra matbaa mürekkebinin kabartma yüzeylerine sürülmesinin ardından bir merdane yardımıyla kâğıda basılarak ters (aynalı) yüzü transfer olunmaktadır. Emanuela Conidi ile tarafımızdan, Oxford Üniversitesi Matbaası’nın 1928’de döktüğü 24 punto nesih hurufat tekrar dizilerek talim baskısı yapılmıştır (Şekil 4 ve 4.1).²⁸ Bu deneme baskısından harflerin kusursuz bir şekilde

28 Bu deneme baskısının video dokümantasyonu için bkz. “Setting and printing with OUP’s 24 PT metal naskh typeface,” Vimeo, erişim 3 Şubat 2022, <https://vimeo.com/665111820>

birleşebilmeleri için kurşun nevilerin milimetrik ölçekte hatasız bir şekilde hakkedilip dökülmüş olması gerektiği saptanmıştır. En küçük bir hasarda hurufat birleşim yerlerinin tahrip olmasının, hattın sürekliliğinin bozulmasına sebep olduğu görülmüştür.

Milimetrik ölçekte çalışılan bu meşakkatli sanat, Arap hurufatı ile uygulandığında şüphesiz Latin hurufatına göre yaklaşık üç kat daha fazla emek istemektedir.²⁹ Dolayısıyla elle oyularak şekillendirilen hurufat babalarının ölçüsü küçüldükçe üretimi de çetinleşmektedir. Harflerin baskı yüzeyinde oluşturduğu en yüksek ve en alçak mesafenin ölçümü doğru punto birimini vermemekle birlikte dikey ekseninde uygulanan harf espasından³⁰ ötürü yanıltıcı olabilmektedir. Doğru punto ölçüsü, yazı karakterlerinin kurşun alaşım dökülerek oluşturulan fiziksel hurufatının dikey yüzünün ölçülmesiyle elde edilmektedir (Şekil 5). Günümüzde Osmanlı döneminden madenî hurufatın kalmaması sebebiyle matbu eserlerde kullanılan yazı karakterlerinin punto ölçüleri hakkında güvenilir kaynaklar oldukça sınırlıdır. Dönemin yazar ve matbaacılarının bu yazı karakterlerinin puntolarına gösterdikleri çelişkili referanslar da onları güvenilir kılmaktan uzaklaştırmıştır.³¹ Bu sebeple bilfiil hurufat yapımcısı tarafından yazılmış bir istidada ya da basılmış bir ketebede zikredilen punto ölçüsü güvenilir birincil kaynak olarak ele alınmıştır.

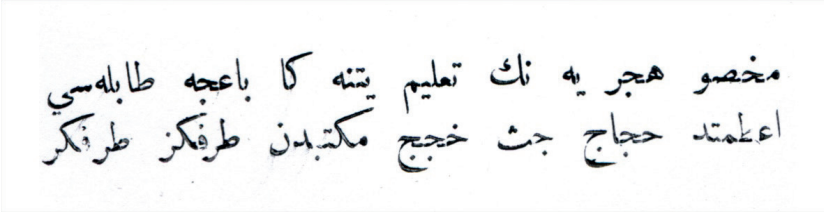

Şekil 4. Hurufat dökümü gerçekleştirildikten sonra kurşun neviler yan yana dizilerek elde edilen metin satırları. (Fotoğraf: Emanuela Conidi Arşivi, University of Reading, İngiltere, 2016)

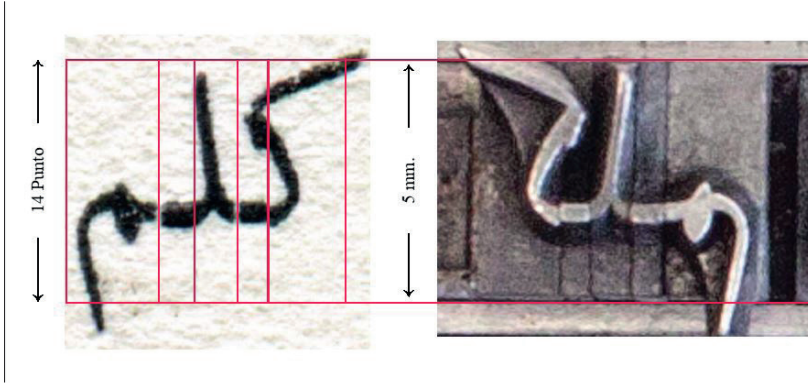
29 İngiliz yazar John Southward 1884'te yayınladığı kitapta munfasıl yazım şekli ile uygulanan Latin yazı karakterlerinin hurufat kasasını 151 nevi ile sınırlandırmıştır. Osmanlı hurufat kasasının yaklaşık 500 küsur neviden oluştuğu düşünüldüğünde yaklaşık üç kat ve daha fazla nevi üretimine ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Latin hurufat kasaları ve nevi sistemi için bkz. John Southward, *Practical Printing. A Handbook of the Art of Typography* (London: J.M. Powell & Son, 1884), 30.

30 Daha dengeli bir metin lekesi oluşturmak için azaltılan ya da artırılan harf arası boşluklar. (İngilizce: kerning).

31 Ahmed İhsan'ın, Mühendisyan'ın en büyük nesih hurufatını 22 punto, Ebüzziya Tevfik'in ise aynı hurufatı 24 punto olarak işaret etmesi bu çelişkiye bir örnektir. İhsan, "Mühendisöğlü," 54. Tevfik, "36 Punto Huruf," 371.

Şekil 4.1. Şekil 4'te görülen kurşun nevilerin ters yüzünün baskı sonrasında kâğıda transfer olunmuş görüntüsü. (Baskı: Bu makalenin yazarı ve Emanuela Conidi, University of Reading, İngiltere, 2016)

Şekil 5. Hurufatın punto ölçülendirmesi için kırmızı kutu ile gösterilmiş alanın yüksekliği baz alınmaktadır.³² (Fotoğraf: Emanuela Conidi Arşivi, University of Reading, İngiltere, 2016)

2. Sekiz Punto Nesih Yazı Karakteri ve Hurufat Yapımcıları

Teotig *Dib u Dar* kitabında 8 punto nesih yazı karakterini Kevorkyan'a atfetmişse de çalışma kapsamında incelediğimiz belgelerden bunun hatalı bir girişi olduğu saptanmıştır.³³ Ahmed Rasim, doğrudan Kevorkyan ile temas kurarak kaleme aldığı iki makalede de söz konusu hurufat için Saatci Hafız Efendi'yi referans göstermiş ve bu yazı karakterinin asıl hakkâkı olarak bu kişiyi işaret etmiştir. Rasim makalesinde bu hurufat yapımcısına "Sâ' atci 'Hâfız Efendi' nâmında bir şan' atkârımızın hakkettiği '8' puntoluk harfi" şeklinde değinmiştir.³⁴ Taranan devlet arşivlerinde Hayriye Tüccarı İmameci-zade Mehmed Emin Efendi tarafından 1875'te yazılmış bir istidada ve ona cevaben yazılmış mazbatada 8 punto nesih hurufatı

32 Şekildeki hurufata göre 14 punto birimi 5 mm'ye tekabül eder. Ancak mim (م) ve kef (ك) harflerine uygulanan dikey espastan ötürü basılmış yazı karakteri üstünden tam punto birimi hesaplanamamaktadır.

33 Lapçinciyan, *Dib u Dar*, 115.

34 Meslekleriyle anılan zanaatkarların unvanları göz önünde bulundurulduğunda, 'saatçi' ve 'hafız' olarak anılan bu kişinin çalışmamızın konusu olan İmameci-zade Mehmed Emin Efendi'den farklı bir kişi olduğu düşünülmektedir. Rasim'in referans verdiği Sâ' atci Hâfız Efendi'nin hurufat yapımcılığı hakkında henüz bir belgeye rastlanmamıştır. Rasim, "Ḥaṭṭ-ı Kūfî," 3.

hakkında oldukça önemli bilgilere ulaşılmıştır. Söz konusu istidada Emin, yazı karakterini ve üretimini şu sözlerle açıklamıştır:³⁵

Bu bâbda herkes tarafından ‘alî-kadrü’l-iktidâr şarf olunan müessir-i ğayret ve vaţan-perverî cümlesinden olmak ve meydân-ı hüner ve ma‘rifete nâçizâne bir yâdigâr bırakmak emel ve arzusuyla bu ‘abd-ı ahkharları dahî şimdîye kadar ‘âlem-i tıbbâ’ atçe eşed lüzümü olduğu hâlde henüz bir taraftan sâha-i vücûda getirilememiş bulunan sekiz punto harekeli ve harekesiz hurûfât-ı şağirenîñ icâd ve i‘mâline bundan beş altı sene evvel teşebbüs ederek şimdîye kadar kemâl-i ğayret ve ikdâmla çalışmış ve bu yolda mâ-mülk-i kemterânemi şarf ve itlâf eyledikten sonra bir haylî dahî deyn altına girmiş isem de hamden Allâhu Te‘âlâ şu eser-i bî-‘adilîñ numünesini şu ‘arzuhal-i żarâ‘at-meâl-i ‘abîdânemle ve melfûfuyla nazargâh-ı ‘ulyâ-yı vekâlet-penâhîlerine ‘arz ve taqdim ile bahtiyâr olmuşumdur.

Emin’in imzasında geçen *Hayriye Tüccârî* unvanından uluslararası boyutta ticaret yapmış olduğu ya da bunun için ehliyeti bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁶ *İmameci*³⁷ lakabının çeşitli anlamlara geldiği ve konunun bağlamı içerisinde kehribâ (amber) taşından tespih başı ya da nargile ağızlığı üreten sanatkâr olduğu düşünülmektedir.³⁸ El yapımı hurufat babalarının üretiminin oldukça yetenek gerektiren ince bir sanat alanı olması, Emin’in kendisinin ya da lakabındaki *zâde* ekinden dolayı ailesinin kehribâ oymacılığıyla ilgilenmiş olabileceğini de işaret etmektedir. Yapımına 1870 yılında başladığı hurufatı, 1875 yılında harekeli ve harekesiz olarak tamamladığı anlaşılmaktadır. Osmanlı matbaacılığında bu denli küçük bir hurufata şiddetle ihtiyaç duyulduğuna değinen Emin, yazı karakterini *hurûfât-ı şağire* (küçük hurufat) olarak adlandırmıştır. Emin’in bu hurufatın üretimine başladığı 1870 yılında sadece Araboğlu’nun 16 ve Mühendisyan’ın 24 punto nesih yazı karakterlerinin mevcut olması bu ihtiyacı doğrular niteliktedir.³⁹ Dolayısıyla söz konusu hurufatın ortaya çıkışındaki itici gücün daha küçük ölçekte gerçekleştirilen tipografik uygulamalara cevap verebilecek yeni bir yazı karakteri ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Emin, bu hurufatın üretimi için tüm mal varlığını harcadığını ve borç altına girdiğini belirtip yeteneklerini kullanıldığı meslek sahalarına naçizane bir yadigar bırakmak istediğini vurgulamıştır. İstidanın devamında toplumun gelişimi için kendi gibi mucitleri teşvik etmek ve onların gayretlerini tasdik etmek için imtiyaz verilmesinin önemine şu sözlerle değinmiştir:⁴⁰

35 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD) 2882/52/4, 17 Cemâziyelevvel 1292 (21 Haziran 1875).

36 Mübahat S. Kütükoğlu, “Hayriye Tüccarı,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.17 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 64–65.

37 İmameci: “Kehribâ ve saireden çubuk imâmesi yapan şan‘atkr.” Ali Seydi, *Resimli Kâmûs-ı ‘Osmânî* (İstanbul: Matba‘a ve Kitabhâne-i Cihân, 1330/1911), 110.

38 “İmame: İmamlık. İmâmîñ hîdmet ve rütbesi ve tesbihiñ ucuna ve çubuğuñ takımına ve buna mümâsil ‘alim olmasıdır”. James Redhouse, *Müntehabât-ı Lugât-ı ‘Osmâniye* (İstanbul: Karahisârî el-Hâc ‘Âlî Efendi Matba‘ası, 1281/1864), 40.

39 Aynı tarihlerde Mühendisyan’ın 1842 ve 1848’de ürettiği *ta‘lîk* hattıyla üretilmiş yazı karakterleri de mevcuttur. Ancak konunun nesih yazı karakterleri olması sebebiyle bağlam dışında tutulmuştur.

40 BOA, ŞD. 2882/52/4

Kaldı ki bu misillü âsâr-ı hayriye ve nâfi‘anî terakkiyât-ı haqqîyesine mazhar olmak muhterî‘ ve mücidlerine müceb-i şevk ve gayret olmakla berâber bir mükâfât-ı ma‘neviye bulmak üzere imtiyâz ihşân buyurulmakta idüğü emsâl-i ‘adidesiyle model? olduğu cihetle kullarının dahtı bundan evvelce vâki‘ olan istid‘â-yı ahkârânem üzerine işbu hurûfât-ı şağîre imtiyâzının yirmi sene müddetle ‘uhde-i bendegâneme ‘inâyet buyurulması meclis-i ma‘ârifçe tensîb ve kullarına tebşîr buyurularak mazbaatası şûrâ-yı devlet nâfi‘a dairesine havâle buyurulmuş ve her ne sebebe mebnî ise oraca bu bâbda imtiyâz i‘tâsı kâbil olamayacağı beyân kılınmıştır.

Bu kısımdan Emin’in daha önce bu hurufat için yirmi yıllık imtiyaz başvurusunda bulunduğu ve talebinin reddedildiği, kendinden önceki hurufat yapımcılarına emsal teşkil edecek birçok imtiyazın verildiği ve kendisinin de bundan yararlanmak istediği anlaşılmaktadır. İkinci bir başvuru niteliğinde yazılan bu istidada talep edilen imtiyazın sebebini ve detaylarını şu şekilde belirtmiştir:⁴¹

Vâreste-i külfе-i ta‘rîf olduğu vechile bu hûşûşda ‘uhde-i bendegânemde bir imtiyâz-ı maşşûş olmadıkça hurûfât-ı mezkûrenin neşri hâlinde *ğavertiz* ve *ester* ve *siteb* üşüliyle ve âhar şüretle diger taraftan kemâl-i suhûletle sâhte ve kâlibının i‘mâl olunabileceği ve o hâlde çâkerlerinin şarf eylediği bunca emek ve maşârif ber-havâ olacağı cihetle çarnâçar mezkûr hurûfâtın neşrinden şarf-ı nazarla hâliyle terkine mecbûriyet elvermiş ve bu hâlde düçar olacağım hâl-i harâbî [ve] perişân ise umûr-ı bî-rehînden ve buña rızâ-yı merâhim-i irtizâ-yı ‘âlî kâil ve râzî olamayacağı dahtı mevâd-ı zâhiriyyeden bulunmuştur.

Günümüzün telif hukukunu çağrıştıran söz konusu imtiyaz, hurufat yapımcısının uzun yıllar çalışarak ürettiği hurufat kalıbının muhafaza edilmesini teşkil etmektedir. Emin, sıraladığı çeşitli tekniklerle hurufatın oldukça kolay bir şekilde sahtesinin ve kalıbının üretilebileceğini vurgulamıştır.⁴² Kopyalarının üretilmesi halinde harcadığı emek ve masrafların heba olup kendisinin perişan olacağına da değinmiştir. Bu istida, devlet şurasına devredilerek Bayındırlık Dairesi’nde okunup incelendikten sonra Emin’in imtiyaz talebinin reddi sonucunda yaşayacağı mağduriyet anlaşılmış ve şu şekilde giderilmeye çalışılmıştır:⁴³

Mümâileyh Mehmed Emîn Efendi’niñ Karaağaçlı Muştâfâ ‘Âşım Efendi ile müştereken i‘mâl ve işâga eylemiş oldukları hurûfuñ fotoğrafya ve galvanizma ve vesâit-i sâire ile digerleri tarafından resmi alınarak ‘aynı i‘mâl edilmemek üzere yirmi sene müddetle mümâileyhümâyâ imtiyâz i‘tâsı Ma‘ârif Nezâret-i Celîlesi’niñ muqaddemâ şûrâ-yı devlete bi‘l-havâle dâirede kırâat olunan tezkeresinde iş‘âr kılınmış ise de bundan evvel ‘Araboğlu Artin’in ihtirâ‘-kerdesi olan hurûf için imtiyâz i‘tâsı haqqında dâireden verilen mazbaata üzerine imtiyâzdan şarf-ı nazarla istediği hâlde ihdâs eylediği hurûfî bilâ-imtiyâz yapıp satmakta muhtâr olduğunun encümen-i maşşûş-ı meşveret karar-ı ‘âlîsiyle mümâileyhe tebliğ ve ifâde etdirildiği bâ-müzekkire beyân buyurulmasıyla efendi-i mümâileyhümâyâ dahtı bu şüretle cevâb i‘tâsı

41 BOA, ŞD. 2882/52/4

42 Burada geçen *ğavertiz*, *ester* ve *siteb* teknikleri hakkında Osmanlı tipografi uygulamaları çerçevesinde henüz bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak *ğavertiz* metodunun *galvanizma* ile eş anlamlı olabileceği göz önünde bulundurulmaktadır.

43 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD) 2882/52/1, 20 Cemâziyelevvel 1292 (24 Haziran 1875).

huşûsunun nezâret-i müşârinileyhümâyâ havâlesine dâir bir kıt'a mazbata takdîm edilmiş olduğu hâlde bu misillü muhterâ'ât için imtiyâz i' t'âsî erbâb-ı hünere medâr-ı şevk ve gayret olacağından meclis-i 'âlî-i vükelâ-yı fehâmın karar-ı ahîri üzerine dâirece tanzîm olunan mazbata mücebince icâd etmiş olduğu hurûfuñ fotoğrafya ve galvanizma ve vesâit-i säire ile digerleri tarafından 'aynı i' mâl edilmemek üzere mümâileyh Artin'e bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî yirmi sene müddetle imtiyâz ihşân buyurulmuş ve efendi-i mümâileyhümânîñ işâga eylediği hurûf Artin'in yaptığı hurûfa nisbetle daha hurde ve bu da bir tarz-ı matbû' ve müstahsen-dih olarak müsâ'ade-i imtiyâziyeye şâyân görülüp faķat mümâileyh Emîn Efendi mukaddemâ Muştafâ 'Aşım Efendi ile müştereken imtiyâz talebinde bulunmuş iken şimdi münferiden tekrîr-i istid'â eylediğinden kendileri celb ile sebebi suâl olunduğda 'Aşım Efendi bu işde olan haķķ-ı ihtirâ'ımı Emîn Efendi'ye fâriğ olduğunu beyân edip ol bâbda dâireye bir kıt'a senet vermekle işin bu ciheti dahî halledilmiş idüğüne binâen verilecek imtiyâzîñ hükümü 'Araboğlu Artin'in imtiyâzı misillü çelik üzerine kâlibını yaparak yeñiden hurûf icâd edenlere şâmil olmayıp yalnız fotoğrafya ve galvanizma ve vesâit-i säire ile 'aynı i' mâl edilmemek şüretine münhaşır olmak üzere efendi-i mümâileyhe dahî yirmi sene müddetle imtiyâz i' t'âsî karîn-i taşvib-i 'âlî olduğu hâlde Dîvân-ı Hümâyün kaleminden bir kıt'a imtiyâz emr-i 'âlîsinin işdârıyla icrâ-yı icâbî için Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'ne irsâl buyurulması bâbında [emr ü fermân pâdişâhîñdir.]

Bu mazbatadan Emin'in bu hurufatı Karağaçlı Mustafa Asım Efendi adlı ortağıyla hakkedip döküğü anlaşılmaktadır. Mazbatada, Emin ve Asım'ın daha önce reddedilen imtiyaz taleplerine emsal gösterilen diğer imtiyaz sahibinin Artin Araboğlu (1816–1890)⁴⁴ olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda Artin Araboğlu'nun, Emin ve Asım'dan bir yıl önce ürettiği 10 puntoluk nesih hurufatı için ilk önce yirmi yıl imtiyaz talebinde bulunduğu ardından Sultan Abdülaziz'in fermanıyla on beş yıllık üretim imtiyazı elde ettiği saptanmıştır.⁴⁵ Bu emsal üzerine Maarif Nezareti tarafından Emin ve Asım'ın talepleri uygun görülmüş ve bu gibi icatlar için imtiyaz verilmesinin yetenek sahiplerini teşvik edeceği belirtilmiştir. Emin ve Asım'ın imtiyazı Artin Araboğlu'nda olduğu gibi hurufatın çelik üzerine kalıbını yaparak yeniden *hurûf* icat edenleri kapsamayıp *fotoğrafya*, *galvanizma*⁴⁶ ve başka tekniklerle kopyalarının üretilmesini engellemekle

44 Harutyun Arabyan ya da Artin Araboğlu (Ermenice: Յարութիւն Արապուղլու.): Mühendishane matbaasının matbaacısı ve hurufat yapımcısı Boğos Araboğlu'nun torunu ve Kalust Araboğlu'nun oğludur. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, 33.

45 Artin Araboğlu'nun 10 punto nesih yazı karakterinin seleflerine nazaran oldukça küçük olması, bu dönem matbaalarda duyulan küçük hurufat ihtiyacını doğrulamaktadır. Bu yazı karakterini, dedesi olan Boğos Araboğlu'nun 16 punto yazı karakterini baz alıp küçülterek ürettiği saptanmıştır. Artin Araboğlu'nun 1874'te ürettiği 10 punto nesih yazı karakterinin üretim süreci hakkında tarafımızdan bir çalışma yürütülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti (MF.MKT) 18/48, 27 Şafer 1291 (15 Nisan 1874).

46 Moritz Hermann von Jacobi tarafından 1838'de icat edilen *galvanoplasti* tekniği çeşitli şekillerdeki madeni nesnelere kaplayarak tıpkılarının üretilmesini sağlamaktadır. Mazbatadaki bu ibareden, bu kopyalama tekniğinin 1870'lerde İstanbul'da hurufat imalatında kullanıldığı ve bilindiği anlaşılmaktadır. Herbert Heinrich, "The Discovery of Galvanoplasty and Electrotyping," *Journal of Chemical Education* 15/12 (1938), 566–75. Ayrıca Necmeddin Okyay'ın hat sanatının yanında klasik Türk ciltçiliğini öğrendiği sıralarda Darphane'de galvanoplasti tekniğini kullanarak yeni kalıplar imal ettiği de bilinmektedir. Uğur Derman, "Hezârfen Hattat Üsküdarlı Necmeddin Okyay," *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, c. 2 içinde, haz. Zekeriya Kurşun ve diğerleri (İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi, 2004), 182–195.

sınırlı kalmıştır. Ayrıca 8 punto yazı karakterinin Araboğlu'nun 10 puntosuna nazaran *hurde* (küçük) ve hoş bir tarzda yapıldığı belirtilmiştir. Ancak Bayındırlık Dairesi, ortaklaşa yapılan ilk imtiyaz başvurusunun ardından Emin'in tek başına yaptığı ikinci başvurunun yarattığı çelişkinin aydınlatılması için başvurudan çıkarılan Asım'ın bilfiil yazıyla durumu netleştirmesini talep etmiştir. Bunun üzerine yaklaşık bir ay sonra Asım tarafından yazılan bir istidayla konu şu şekilde açıklığa kavuşturulmuştur:⁴⁷

Hayriye tüccârından İmâmecî-zâde Emîn Bey ile beynimizde mün'akid olan şirket mücebince sekiz punto büyüklüğünde hareketli ve harekesiz hurûfât imtiyâzını muqaddemâ müştereken istid'â etmiş isek de bu def'a şirket-i mezkûreyi fesih ve lağv etmiş olduğumuzdan istid'â olunan imtiyâzda dahî artık bir gûna 'alâka ve medhâlim kalmayıp mezkûr hurûfât şirketindeki nişf hakkımı ve imtiyâz[ımı] mûmâileyh Emîn Bey'e hüsn-i rızâ ve ihtiyârıyla tamâmen terk ve ferâgat eylediğime binâen istid'â olunan imtiyâzın i'fâsına ruşsat ve müsâ'ade buyurulduğu hâlde verilecek imtiyâz fermân-ı 'âlîsinde nâm-ı 'âcizânem aslâ derc olunmayıp imtiyâz-ı fermân-ı 'âlîsiniñ yalnız mîr-i mûmâileyh nâmına taşrîhan i'fâsı iktizâ edeceğini mübeyyin işbu isti'fâ-nâme-i kemterânem bi't-terkîm Şûrâ-yı Devlet Nâfi'â Dâire-i 'Aliyyesi'ne takdîm kıldı.

Bu yazıdan Asım'ın hurufatın üretildiği şirketin yarı hissesine sahip olduğu, fakat şirketin fesih ve lağvedilişinden sonra hurufatın tüm imtiyaz haklarının Emin'e geçtiği ve Asım'ın hurufat üzerinde hiçbir hak iddia etmediği anlaşılmaktadır. Ancak bahsi geçen ortaklığın, ticari bağının yanında üretim sürecinde nasıl bir iş bölümünü kapsadığı belirtilmemiştir.

3. Mehmed Emin ve Sekiz Punto Hurufatın Matbaa Uygulamaları

Emin, elde ettiği imtiyazdan üç ay sonra yazı karakterinin ilk tipografik uygulamasını *Hilye-i Hâkânî* eseriyle yapmıştır.⁴⁸ Bu eseri, kendi adını taşıyan matbaada hareketli ve harekesiz hurufatla cep kitabı şeklinde basmıştır (Şekil 13).⁴⁹ Kitabın otuz üç ve otuz dördüncü sayfalarında bulunan ketebe bilgilerini içeren nesirde yeni üretilmiş yazı karakterinin hat modeli ve üretimi hakkında oldukça önemli bilgilere yer verilmiştir.⁵⁰

...nûşah-ı maṭbū'ânî bir tarz-ı bihîn ve resm-i dil-nişin üzere kavâlib-i müstahseneye ifrâğ ve işâğası dahî maṭlûb ve mültezem-i 'âlî bulunmuşdur. Binâen 'aleyh sāye-i ma'ârif-vāye-i

47 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD) 2882/52/3, 24 Cemâziye'l-âhîr 1292 (28 Temmuz 1875).

48 Sayısız el yazması nüshası mevcut olan Hâkânî Mehmed'in bu eserinin Arap harfli dört matbu baskısı mevcuttur. Bunların ilki 1848'de Matba'a-i 'Âmire'de Mühendisyan tarafından üretilen *ta'lik* hurufatla 55 sayfa olarak basılmıştır. Bu baskı aynı zamanda Mühendisyan'ın 24 punto *ta'lik* hurufatının ilk tipografik uygulaması olması sebebiyle ayrıca önem taşımaktadır. İkinci baskı bu makalenin konusu olan İmâmecî-zâde Mehmed Emîn Bey'in 1875'te 34 sayfa olarak bastığı nüshasıdır. Mühendisyan'da olduğu gibi Emin'in de 8 punto hurufatın ilk matbaa uygulaması için bu eseri seçmiş olması dikkat çekicidir. Ardından 1889'da 44 sayfa olarak matbaası belirtilmemiş üçüncü baskısı yapılmıştır. Son olarak 1891'de 50 sayfa olarak Maḥmûd Bey matbaasında basılmıştır. Uğur Derman ve İskender Pala, *Hilye-i Hâkânî Kazasker Mustafa İzzet Efendi Hattıyla* (İstanbul: Albaraka, 2020), 60.

49 Hâkânî Mehmed, *Hilye-i Hâkânî* (İstanbul: İmâmecî-zâde Mehmed Emîn Bey Matba'ası, 25 Ekim, 1875).

50 Hâkânî Mehmed, *Hilye-i Hâkânî*, 33.

cenâb-ı Kütî-sitânîlerinde inşâ ve ihtirâ'ı arzû olunan harekeli ve harekesiz hurde nesih hurûfâtın suver-i muntazama ve müstahsenede terkîm ve i' mālîne muvaffak olduğuma teşekküren hem ebnâ-yı vağan yedlerinde 'acizâne bir tuhfe ve yâdigârım bulunmak ve hem de evvel emirde infişâl ve ittîşâl-ı kelîmâtın enzâr-ı 'âmmeye 'arzı maqşadıyla sencîde-i mîzân-ı tecrûbe olmak üzere şahâyîfi kalîl ve fevâid-i ledüniyesi kesîr ve celîl bir nüsha-i vefretü'l-menfa'a ve'l-berekenîñ tab' ve temsîliyle mazhar-ı füyûzât-ı ma'neviye olmasını arzû eylediğime ve endâm-ı sa'âdet-ittisâm-ı hazret-i risâlet-penâhîleri yed-i kudret-i İlähiye ile müzeyyen ve ârâste ve âyîne-i hüviyet-i Sübhâniye'den bi'z-zât aHz-ı nûr hilye-i maḥbûbiyete sezâ ve şâyeste olan mefḥar-ı âlem ve eşref-i Benî Âdem şallâhu Te'âlâ aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri'niñ eşaḥḥ-ı rivâyât üzere naklen ve tevâtüren sübût bulan hilye-i şerîfe ve şemâil-i celîle-i nebevîlerini âverde-i silk-i leâlî ve nazm ederek isbât-ı müdde'â-yı belâgat eden vâsıl-ı rahmet-i Sübhânî meşhûr Ḥakânî'nin manzûme-i şerîfesi âsâr-ı celîle-i müteyemmeden idüğüne mebnî teyemmünen ve teberrüken hurûfât-ı cedîde-i mezkûreniñ şahâyîf-ârây-ı tab' ve temsîl olunmasına işbu *Hilye-i Ḥakânî* ile şürû' ve mübâşeret kılınmıştır.

Nesir kısmında bu yazı karakterinin çok beğenilen bir tarza göre üretilmesinin oldukça lüzumlu olduğu belirtilmiştir. Ardından, icadı arzû olunan küçük nesih hurufatın düzgün ve makbul suretlerde yazılması ve üretilmesinde gösterdiği başarıyı memnuniyetle bildirmiştir. Bu satırlardan Emin'in yazı karakterinin hat modeli olarak kendi nesih yazısını baz aldığı ve üretiminin çeşitli safhalarında yer aldığı anlaşılmaktadır. Üretim sürecinde Asım'a değinilmemesinin başlıca sebebi, bu hurufatın asıl hakkak ve dökümcüsünün Emin, onun finansal destekçisinin ise Asım olma ihtimalidir.⁵¹ Nesrin devamında, yazı karakterinin ilk matbu uygulaması için seçilen *Hilye-i Ḥakânî* adlı eserin nasıl ilahi bir uğur getireceği ve yeni harflerle basılan bu ilk kitabın sayfalarını nasıl süsleyeceği betimlenmiştir. Yazı karakterinin üretim süreci, matbaası ve gelecekte basılacak eserlerde kullanımı ise şu şekilde açıklanmıştır:⁵²

Hurûfât-ı mezkûreniñ bir noktası nokşân olmaksızın telîf ve cem' ve elvâh-ı suṭur vaz' olunmasına müddet-i münâsibe ile istiḥşâl edilen imtiyâz-ı maḥşûsa ve ol bâbda sâniḥa-pîrây-ı sünûh ve şudûr buyrulan irâde-i seniye sâyesinde tâlib-i elṭâf-ı Rabb-ı Mu'tin ve muḥibb-i âl ü evlâd-ı Şefî'-i yevmü'd-dîn Mehmed Emîn kemterleri inşâ etdimiş olduğu matba'a ve dökümhânesinde bi'z-zât cid ve ikdâm ve şarf-ı naqd-i ihtimâm ederek hurûfât-ı mezkûre müceddeden meydâna getirilmiştir.

Bi-minnet-i Te'âlâ ba'd-ez-în işbu hurûfât ile hacmi şağîr ve nef'i kesîr kütüb-i nefîse ve devâvîn-i selîseniñ tab' ve temsîline şarf-ı mâ-ḥaşal-i vüs'at ve ğayret edeceğimden cenâb-ı ḥâlîku'l-levḥ ve'l-kalem pâdişâh-ı ma'ârif-i 'ilm ve şehinşâh-ı fârûku's-şîyem velî-ni' metimiz es-Sultân ibnû's-Sultân 'Abdül'azîz Ḥân Efendimiz Hazretleri nice nice bu misillü âsâr-ı nâfi'aya mazhar-ı muvaffakiyet ve ilâ-âḥirü'z-zamân erîke-pîrây-ı şân ve şevket buyursun. Âmîn.

Temmet

51 Buna benzer başka bir matbaacılık iş birliğinin İbrâhîm Müteferrika ile Sa'id Efendi'nin ortaklığında olduğu görülmektedir. Sa'id Efendi'nin matbaanın kuruluşunda finansal destek verdiği ve Müteferrika'nın ise bilfiil matbaanın işleyişine dahil olup çalıştığı bilinmektedir. Örlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı Matbaa Serivni* (İstanbul: Yeditepe, 2016), 158.

52 Mehmed, *Hilye-i Ḥakânî*, 33-34.

***

İşbu *Hilye-i Hakānī* hürufāt-ı cedīde ve Ma'ārif Nezāret-i Celīlesi'nin ruḥṣat-ı maḥṣūṣasıyla birinci def'a olarak Çarşamba pazarında Fethiye cāmi'-i şerīf kurbunda Kōroğlu Soḡaḡı'nda kāin İmāmecci-zāde Meḥmed Emīn Bey'in bir numaralı ḥānesi derūnunda vāḳi' matba'ada işbu biñ iki yüz toḡsan iki senesi māh-ı Ramażān-ı şerīf in yirmi beşinci günü ṭab' ve temsīl kılındı.

Emin'in gözünden anlatılan ve üçüncü tekil şahıs ile yazılmış bu kısımda elde edilen özel imtiyaz sayesinde bahsi geçen hurufatın eksiksiz bir şekilde dizilerek bu satırların basıldığı belirtilmiştir. Yazının devamında, peygamberin ailesinin ve evlatlarının seveni olarak betimlenen Mehmed Emin'in, inşa ettirmiş olduğu matbaa ve dökümhanede bizzat gayret, çaba ve kusurluyla kusursuzu itinayla ayırt edip bahsi geçen harfleri ilk defa meydana getirdiği ifade edilmiştir. Ardından yazı karakterinin özellikle hacmi küçük ve menfaati bol, beğenilen kitapların, düzgün ve akıcı divanların basımında kullanılabileceği belirtilmiştir. Son paragrafta ise Çarşamba Pazarında Fethiye Camii'nin yanı başında bulunan Kōroğlu sokağında *İmāmecci-zāde Meḥmed Emīn Bey*'in bir numaralı hanesindeki matbaada Ramazan ayının 1292 senesinde basıldığı bilgisi sunulmuştur. Bu ibareden Emin'in bu kitabın baskısını ikamet ettiği evde gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Günümüzde de mevcut olan Kōroğlu sokağı, Fatih ilçesinde bulunan Fethiye Camii'nin kuzey doğusunda konumlanmaktadır.⁵³ Taranan Osmanlı matbu eser kataloglarında *Hilye-i Hakānī* baskısı dışında söz konusu matbaada basılmış başka bir eser tespit edilememiştir. Bu sebeple ticari kaygılar güden faal bir matbaadan ziyade özel baskıların yapıldığı küçük ölçekli bir atölye olduğu düşünülmektedir.⁵⁴

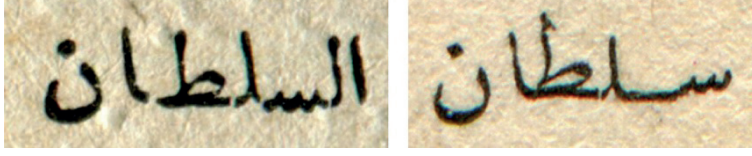
Hilye-i Hakānī baskısında yazı karakterinin oldukça geniş espas uygulanarak dizilmesi öncelikli olarak göze çarpan özelliklerdendir. Kelime içinde ve arasında uygulanan abartılı espasın diğer matbaalarda basılmış şiir kitaplarına göre daha dengesiz bir metin lekesi oluşturduğu görülmektedir. Seleflerinde olduğu gibi boru *kef* ve *keşide* uzantılarıyla dizelerin hizalanması sağlanmıştır. Yazı karakterinin göze çarpan bir diğer özelliği, hurufatın ilk baskısı olmasına rağmen mürekkep kusmalarına (yayılmaları) sebebiyet vermiş olmasıdır.⁵⁵ Bu istenmeyen mürekkep kusmaları yazı karakterinin çizgi değerini bozarak hat üslubunun kimliğini olumsuz etkilemiştir. Bu durum, özellikle Mühendisyan'ın 6 punto nesih yazı karakteriyle kıyaslandığında açıkça görülmektedir (Şekil 6). Diğer nesih yazı karakterleriyle kıyaslandığında Emin'in hat üslubunun, özellikle *kef* ve *nun* harflerinden dolayı diğerlerinden net bir şekilde ayrıldığı görülmektedir. Daha basık ve yatay olan *kef* kolu ve *nun* harfindeki çanağın eksenini ile nihai kıvrımı bu özellikler arasındadır (Şekil 7). Kitabın bölüm ayrıçalarında, Mühendisyan matbaasında kullanılan dekoratif imlecini tıpkısının, küçültülerek ve orantısı

53 Bu sokakta bulunan çeşitli eski ve metruk yapıların arasında Emin'in matbaası ve dökümhanesi için kullandığı bina tespit edilememiştir.

54 Emin'in bu matbaayı, *Hilye-i Hakānī* kitabını hurufat albümü niteliğinde basmak için kurmuş ve ardından işletmemiş olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmaktadır.

55 Madeni hurufat kullanıldıkça üst yüzeyindeki kabartma şekiller deforme olarak kimliğini yitirmeye başlamaktadır. Bu nedenle kullanıma göre hurufat neveleri, dışı kalıplara tekrar dökülerek yenileri yapılmaktadır.

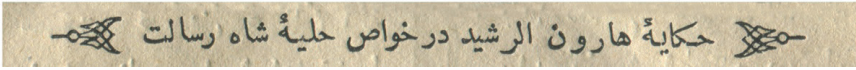
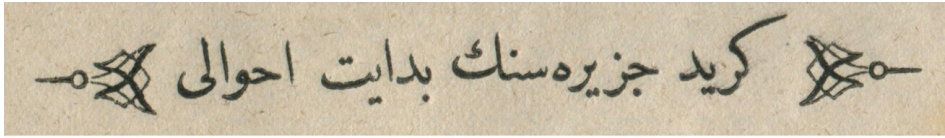
bozularak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu boy ve orantıdaki imleç başka bir matbu eserde henüz tespit edilemediğinden Emin'in bu imleci, Mühendisyan'ın imlecini baz alıp 8 punto yazı karakteri için özel olarak üretmiş olabileceği düşünülmektedir (Şekil 8).

Şekil 6. Solda: Emin'in 8 punto nesih yazı karakteriyle basılmış *el-sulṭān* sözcüğü, %550 büyütülmüş. Sağda: Mühendisyan'ın 6 punto nesih yazı karakteriyle basılmış *sulṭān* sözcüğü, %750 büyütülmüş.

Aşkenazi (Müteferrika) c. 16-18 punto	B. Araboğlu 16 punto	A. Araboğlu 10 punto	Mühendisyan 24 punto	Kevorkyan 12 punto	Emin ve Asım 8 punto

Şekil 7. Emin'in *kāf-hā'* ve *nūn* nevelerinin diğer Osmanlı nesih yazı karakterlerinden ayrışan özellikleri.⁵⁶

Şekil 8. Üstte: Mühendisyan'ın 24 punto nesih yazı karakteriyle 1871'de bastığı *Girid Tārīhi* kitabının bölüm ayırımında kullanılan dekoratif imleç, %100 büyütülmüş. Alta: Emin'in 8 punto nesih yazı karakteriyle 1875'te bastığı aynı tasarımı içeren imlecin daha küçük ve orantısı değiştirilmiş şekli, %100 büyütülmüş.

56 Bu tabloda dört grupta toplanan altı yazı karakterinin görsel açıdan birbiriyle olan farklılıkları ve benzerlikleri görmek mümkündür. Buna göre Müteferrika ve Emin'in nesih yazı karakterleri kendine has görsel üsluplarıyla diğer iki gruptan ayrılmaktadır. Bunun yanında diğer iki grupta bulunan nesih yazı karakterleri ise hat üslubu açısından birbirleriyle oldukça etkileşimde bulunmaktadır.

Yazı karakterinin *Hilye-i Hakānī* baskısından sonra en erken kullanımının 1881’de yayımlanmış *Mecmū ‘a-i Ebūzzīyā*’nın kapak ve iç kapak sayfalarında olduğu saptanmıştır.⁵⁷ Takvim kitaplarının mizanpajı ve baskı kalitesiyle ulusal ve uluslararası çapta ün yapmış Ebūzzīya Tevfik’in,⁵⁸ o dönem mevcut olan tüm nesih yazı karakterlerini kullandığı görülmektedir. Tevfik’in tipografik hassasiyeti takvimlerinin başlık sayfalarında kendini açıkça göstermektedir: *Mecmū ‘a-i Ebūzzīyā*’nın birinci cildinde Emin’in 8 punto yazı karakteri, eserin *ta‘līk* hatla üretilmiş klişe baskısının altında ilk iki satırda kullanılarak oldukça çarpıcı bir kontrast oluşturulmuştur. Bunu takiben, Mühendisyan’ın 24 punto nesih yazı karakteriyle dizilmiş “Nezāret-i Ma‘ārif” başlığının altında, beş satırda verilen resmi ruhsat bilgisi Emin’in hurufatıyla dizilerek mizanpaj alanında tasarruf sağlanmış (Şekil 13). Tevfik’in 1892’de yayımladığı *Takvīm-i Ebūzzīyā* baskısında 8 punto yazı karakteri, tabloların dizgisinde kullanılarak daha küçük takvimlerin basılmasına olanak sağlamıştır (Şekil 14).

Emin’in yazı karakteri, yirminci yüzyılın başında diğer Osmanlı nesih fontlarında olduğu gibi birtakım yapısal değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklik, *cim*, *çim*, *ha* ve *hu* (خ، ح، چ، ح) harflerinin kendilerinden önce gelen ve yuksekten bağlanan harflerin irtifalarının düşürülerek yandan yatay bir şekilde bağlanmasını kapsamaktadır. *Lineer* adı verilen bu sistem nesih hattının kaidesinden feragat edilerek hurufat kasasındaki nevi sayısının azaltılmasını, dolayısıyla daha ekonomik hale gelmesini sağlamıştır.⁵⁹ Kimin tadil ettiği bilinmemekle birlikte, bu versiyonun Mehmed Ali’nin *Metanet Hurufat Dökümhanesi* için 1910’larda bastığı hurufat albümünde kullanıldığı tespit edilmiştir⁶⁰ (Şekil 15). II. Meşrutiyet’e tekabül eden bu dönemde nesih yazı karakterleri ağırlıklı olarak sadeleştirilmiş ve bu lineer versiyonla basıldığı görülmüştür.

Daha çok alt başlık ve dipnotlarda kullanılan 8 punto nesih yazı karakteri ender olarak bazı kitapların ana metin fontu olarak da kullanılmıştır: Üç yüz otuz dört sayfalık *Kitāb-ı Muḳaddes* eserinin tüm uzun soluklu metinlerinin 8 punto nesih ile dizilmesi bu örnekler arasındadır (Şekil 16). Yazı karakterinin yaklaşık üç milimetrelik satır yüksekliğinde olması, daha önce kullanımına rastlanmayacak kadar küçük ölçeklerde matbu eserlerin basımına olanak sağlamıştır. Bu kitapların ağırlıklı olarak cep sözlüklerinden oluşması, yazı karakterinin tipografik işlevini vurgular niteliktedir; uzun soluklu metin dizgisinden ziyade kısa ve parça parça hazırlanmış metinlerin mizanpajında oldukça işlevsel olduğu görülmektedir. Abdullah Cevdet ve İsmail İbrahim’in 13 × 9,5 cm ölçülerinde basılmış *‘Osmānlıca Ceb Luḡatı* bu örnekler arasındadır. Sözlük maddeleri, Mühendisyan’ın 16 punto nesih ile dizilen kitabın açıklama metinleri,

57 Ebūzzīya Tevfik, *Mecmū ‘a-i Ebūzzīyā* 1/1 (15 Ramazān, 1298/11 Ağustos 1881).

58 Alim Gür, *Ebūzzīya Tevfik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 290, 313.

59 Osmanlı nesih yazı karakterlerinin yüksek ve lineer yapıları için bkz. Özlem Özkal ve Onur Yazıcıgil, “Ottoman Typography towards Modernization: Private Presses, Mass Media and a New Perception of Typographic Production” (Face Forward Konferansı’nda sunulan bildiri, Dublin, 11-12 Aralık 2015).

60 Osmanlıca matbu eser kataloglarında bulunmayan Mehmed ‘Ālī’nin *Metānet Hurūfāt ve Dökümhānesi*’ne ait bu albüm, Emin Nedret İşli’nin özel koleksiyonunu bizimle paylaşması sayesinde öğrenilmiştir. Bu katalogun içinde geçen bir mektubun 1910 tarihli olmasından dolayı 1910’lu yıllarda basılmış olabileceği düşünülmektedir.

8 punto hurufat ile eşleştirilerek içeriğin net bir şekilde ayrışması sağlanmıştır (Şekil 17). Aynı yazı karakteriyle daha da küçük başka bir tipografik uygulamayı 11 × 7 cm boylarında basılmış *İngilizceden Türkçeye Ceb Luğatı Pocket Dictionary* kitabında görmek mümkündür (Şekil 18). Her iki kitapta da mürekkep kusması nedeniyle hurufatın ana hatlarının belirgin olmadığı görülmektedir.

Oldukça küçük ölçekte üretilmiş 8 punto hurufatın diğer büyük ölçekte dökülmüş hurufata nazaran narin ve bozulabilir olması daha muhtemeldir. Dolayısıyla ivedilikle basılan süreli yayınlarda Emin'in 8 punto hurufatının bu sebeple tercih edilmemesi olabileceği düşünülmektedir. Ancak *Şehbâl* gibi özenle tasarlanmış ve basılmış süreli yayınlarda oldukça fonksiyonel bir şekilde kullanıldığını da görmek mümkündür. Özellikle mizanpaj tasarımı ve kâğıt kalitesi açısından döneminin çok üstünde olan *Şehbâl* mecmuası⁶¹, hurufatın mürekkep kusmalarını da oldukça asgari bir seviyeye indirgeyebilmiştir (Şekil 19). Çeşitli sütun genişlikleriyle resim ve metin altlarında kullanılan bu yazı karakterinin, mizanpaj hiyerarşisinin oldukça net bir şekilde düzenlenebilmesine yardımcı olduğu görülmektedir. Göze çarpan bir diğer örnek, *Cerîde-i Adliye* yayınlarının kapak kullanımlarında görülmektedir. Kapakların resmi bilgilerinin dizisinde kullanılan bu 8 punto nesih yazı karakteriyle kapağın geri kalan negatif boşluğunda oldukça ferah bir kompozisyon oluşturulmuştur (Şekil 20). Bu yazı karakterinin, 1928 Türk Harf İnkılâbından sonra yayımlanan çeşitli dergilerde de kullanımı tespit edilmiştir. Latin harflerine geçildikten sonra İsmail Hakkı matbaasında basılan *İçtihat* dergisindeki⁶² Farsça şiirlerin Emin'in 8 punto nesih yazı karakteriyle dizilmeye devam edildiğini görmek mümkündür (Şekil 21). Dahası hurufatın ortaya çıkışından seksen bir yıl sonra 1956'da yayımlanan *Rind ü Zâhid* eserinin⁶³ dipnotlarında yine Emin'in 8 punto nesih hurufatının kullanılması bu hurufatın Harf İnkılâbından çok sonra da bazı matbaalarda mevcut olduğunu göstermektedir (Şekil 22).

Sonuç

Bu çalışmada Osmanlı matbaalarında kullanılmış en küçük hurufat olan 8 punto nesih yazı karakterinin icadından sorumlu kişinin İmameci-zade Mehmed Emin Bey olduğu sonucuna varılmıştır. Emin'in, hurufatın imalatını Mustafa Asım adlı ortağıyla gerçekleştirdiği, sonrasında ortaklığın bitmesiyle hurufatın tüm yetkilerini üzerine aldığı görülmüştür.

Emin, yazı karakterinin divanların basımında kullanılabileceğini tahayyül etmişse de *Hilye-i Hakânî* eseri dışında başka bir divanda kullanımına henüz rastlanmamıştır. Emin'in bu öngörüsü gerçekleşmemişse de kendisi Osmanlı tipografi kültürünün gelişimi için oldukça önemli bir

61 *Şehbâl* mecmuasının mizanpaj tasarımı, görsel kullanımı, kâğıt ve baskı kalitesi için bkz. Bora Ataman ve Cem Pekman, "A Champion of Printing Quality in the Ottoman Turkish Press of the Second Constitutional Period: Şehbal Journal," *Historical Aspects of Printing in Languages of the Middle East, Papers from the Symposium at the University of Leipzig, September 2008* içinde, haz. Geoffrey Roper (Leiden: Brill, 2014), 231–243.

62 *İçtihat* 354 (İstanbul, İsmail Hakkı Matbaası, 1932), 5824.

63 Kemâl Edib Kürkcüoğlu, *Fuzulî, Rind Ü Zâhid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956), 7.

yazı karakteri üretmiştir. Osmanlı hurufat yapımcılığında büyük üne kavuşmuş çeşitli Ermeni hakkâkların arasında Emin'in ilk Türk hurufat yapımcısı olarak bu sahaya girmesi şüphesiz onu yeni bir aktör olarak diğerlerinden farklı kılmıştır. Hakkedilip dökülen 8 punto nesih yazı karakterinin Osmanlı matbaalarında kullanılmış en küçük hurufat olması, onun küçük ölçekli matbu eser basımındaki rolünün önemini ortaya koymuştur. Yazı karakterinin hat üslubu açısından diğer Osmanlı nesih fontlarından ayrılması da onu görsel olarak özgün kılan nitelikler arasındadır. Emin'in bu hurufatı ilk kullandığı *Hilye-i Hâkânî* eserinin ketebe sayfalarında da belirttiği üzere hat modeli olarak kendi yazısını baz alması bu sonucu desteklemektedir. Son olarak, Osmanlı hurufat yapımcılığında ilk defa bir yazı karakterinin üretiminde hem hattatının hem de hakkâkının aynı kişi olması 8 punto hurufatın sahibi Emin'i diğer hurufat yapımcılarından farklı konumlandırmaktadır.

Teşekkür: Bu makalenin ortaya çıkmasında birincil kaynak olarak kullanılan Osmanlı devlet arşivlerinde bulunan rik' el yazması istida ve mazbataların okunmasında desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Sevim Yılmaz Önder ve Sedanur Temel'e hassaten müteşekkirim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

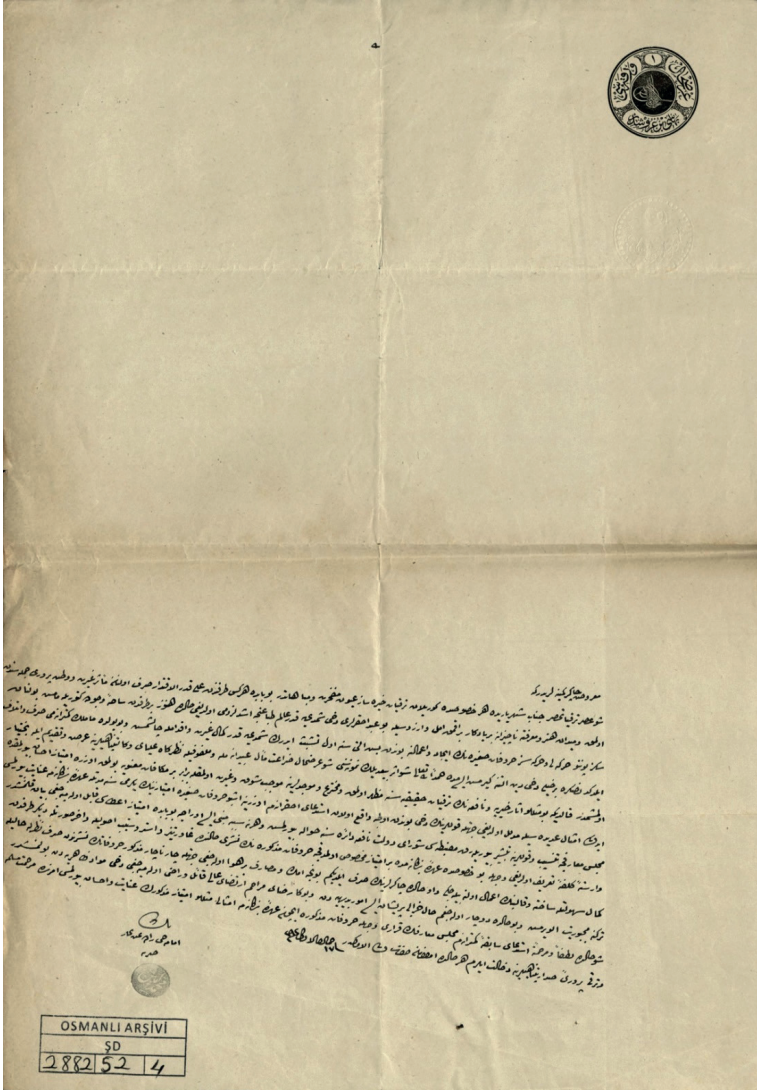
- Acar, M. Şinasi. *Osmanlı'dan Bugüne Gözümüzden Kaçanlar*. İstanbul: Yem Yayın, 2013.
- Aleko ve İhsan. *İngilizceden Türkçeye Ceb Luğatı Pocket Dictionary*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matba'ası, 1335/1916.
- Ataman, Bora ve Pekman, Cem. "A Champion of Printing Quality in the Ottoman Turkish Press of the Second Constitutional Period: Şehbal Journal." *Historical Aspects of Printing in Languages of the Middle East, Papers from the Symposium at the University of Leipzig, September 2008*, hazırlayan Geoffrey Roper içinde 231–243. Leiden: Brill, 2014.
- Cevdet, Abdullah ve İbrahim, İsmail. *Osmānlıca Ceb Luğatı*. İstanbul: Teraqqi Matba'ası, 1313/1895.
- Derman, Uğur. "Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri." *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, hazırlayan Necmeddin Sefercioğlu içinde 97–118. Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979.
- Derman, Uğur. "Hezârfen Hattat Üsküdarlı Necmeddin Okyay." *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, c. 2 hazırlayan Zekeriya Kurşun, Ahmet Emre Bilgili, Kemal Kahraman, Celil Güngör içinde 182–195. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Derman, Uğur ve Pala, İskender. *Hilye-i Hâkânî, Kazasker Mustafa İzzet Efendi Hattıyla*. İstanbul: Albaraka, 2020.
- Gür, Alim. *Ebüzzıyya Teyfik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

- Heinrich, Herbert. "The Discovery of Galvanoplasty and Electrotyping." *Journal of Chemical Education* 15/12 (1938): 566–75.
- İhsan, Ahmed. "Mühendisöğlü." *Servet-i Fünûn* 5 (Rabiulâhîr 1308/1890): 53–54.
- Kürkçüoğlu, Kemâl Edîb. *Fuzulî, Rind ü Zâhid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Arab Asıllı Türk Harfleri." *İstanbul Ansiklopedisi*. 3: 924–931. İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1958.
- Mübahat S. Küttükoğlu. "Hayriye Tüccarı." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17: 64–65. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Lapçincıyan, Teotig. *Dib u Dar*. G. Bolis [İstanbul]: Vahram & Hıraç Der-Nersesyan, 1912.
- Lapçincıyan, Teotig. *Dib u Dar, Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*. çeviren S. Malhasyan ve A. İncidüzen. İstanbul: Birc zamanlar Yayıncılık, 2012.
- Mehmed, Hâkânî. *Hilye-i Hâkânî*. İstanbul: İmâmecî-zâde Mehmed Emîn Bey Matba'ası, 1875.
- Özkal, Özlem ve Yazıcıgil, Onur. "Ottoman Typography towards Modernization: Private Presses, Mass Media and a New Perception of Typographic Production." Face Forward Konferansı'nda sunulan bildiri, Dublin, 11-12 Aralık 2015.
- Pamukciyan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler*. İstanbul: Aras, 2003.
- Rasim, Ahmed. "Haft-ı Küfi – Haçik Kığorkyan: Duyup üstâd Râsim'den dedim târîh / Dizildi haft-ı küfi kırk sekiz punto." *İkdâm*, 18 Ağustos 1922.
- Rasim, Ahmed. "Yeni Yirmi Dört Punto Küfi Yazı." *İkdâm*, 13 Ağustos 1924.
- Redhouse, James. *Müntehabât-ı Lugât-ı 'Osmâniye*. İstanbul: Karahisârî el-Hâc 'Âlî Efendi Matba'ası, 1281/1864.
- Sabev, Orlin. *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı Matbaa Serüveni*. İstanbul: Yeditepe, 2016.
- Seydi, Ali. *Resimli Kâmûs-ı 'Osmânî*. İstanbul: Matba'a ve Kitabhâne-i Cihân, 1330/1911.
- Southward, John. *Practical Printing. A Handbook of the Art of Typography*. London: J.M. Powell & Son, 1884.
- Smeijers, Fred. *Counterpunch, making type in the sixteenth century designing typefaces now*. London: Hyphen Press, 1996.
- Tâhir ve Ahmed, Diyârbekirli. *Şan'at-ı Tıba'at yâhüd Mürettiblik*. İstanbul: Karabet Matba'ası, 1311/1893.
- Tevfik, Ebüzziya. "İhtira'at-ı Bedi'a, Tıba'at." *Muharrir* 1/3 (1293/1876): 70–74.
- Tevfik, Ebüzziya. "İslâh-ı Huruf Meselesi." *Mecmû'a-i Ebu'zziyâ* 43 (1302/1884): 1370–73.
- Tevfik, Ebüzziya. "36 Punto Huruf ve Haçik Kığorkyan Efendi." *Mecmû'a-i Ebu'zziyâ* 128 (Muharrem 1330/Ocak 1912): 371.
- Tevfik, Ebüzziya. "Huruf-ı 'Arabiye'nin Tıba'ate Ta'biği Haçıkında Tettebb'uat-ı Târîhiye." *Mecmû'a-i Ebu'zziyâ* 81 (1316/1898): 1669–1680.
- Yazıcıgil, Onur Fatih. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nesih Hattının Tipografik Evrimi (1729–1928)." Sanatta Yeterlilik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2020.

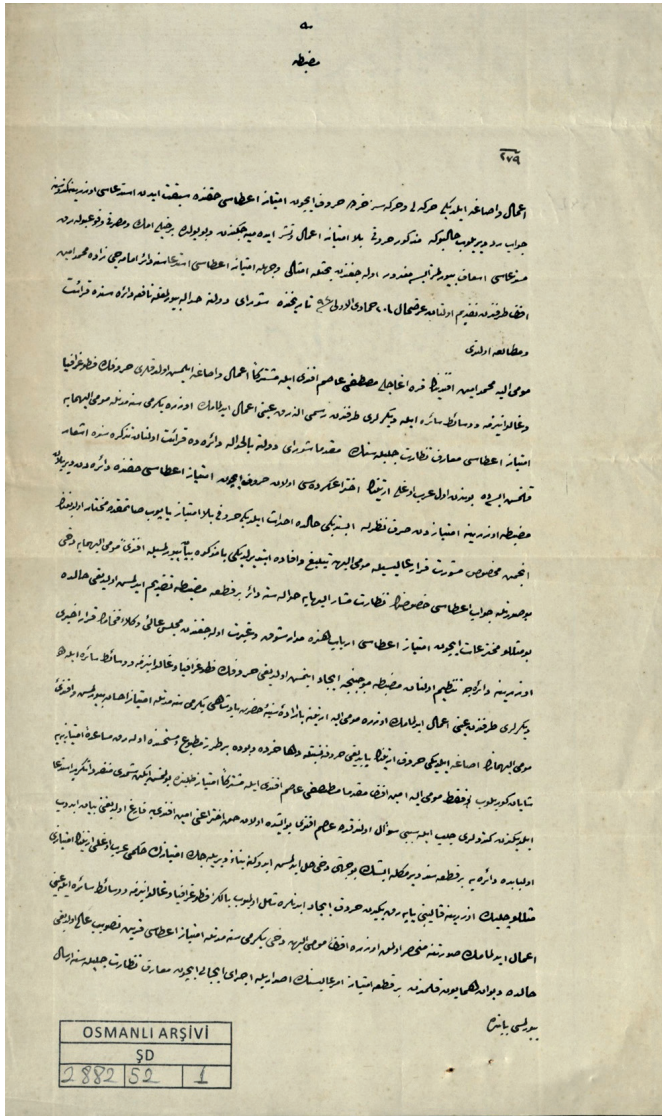
Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Şura-yı Devlet (ŞD) 2882/52/1, 20 Cemâziyelevvel 1292 (24 Haziran 1875).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Şura-yı Devlet (ŞD) 2882/52/4, 17 Cemâziyelevvel 1292 (21 Haziran 1875).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Şura-yı Devlet (ŞD) 2882/52/3, 24 Cemâziye'l-âhîr 1292 (28 Temmuz 1875).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Maarif Nezareti (MF.MKT) 18/48, 27 Safer 1291 (15 Nisan 1874).

ŞEKİLLER

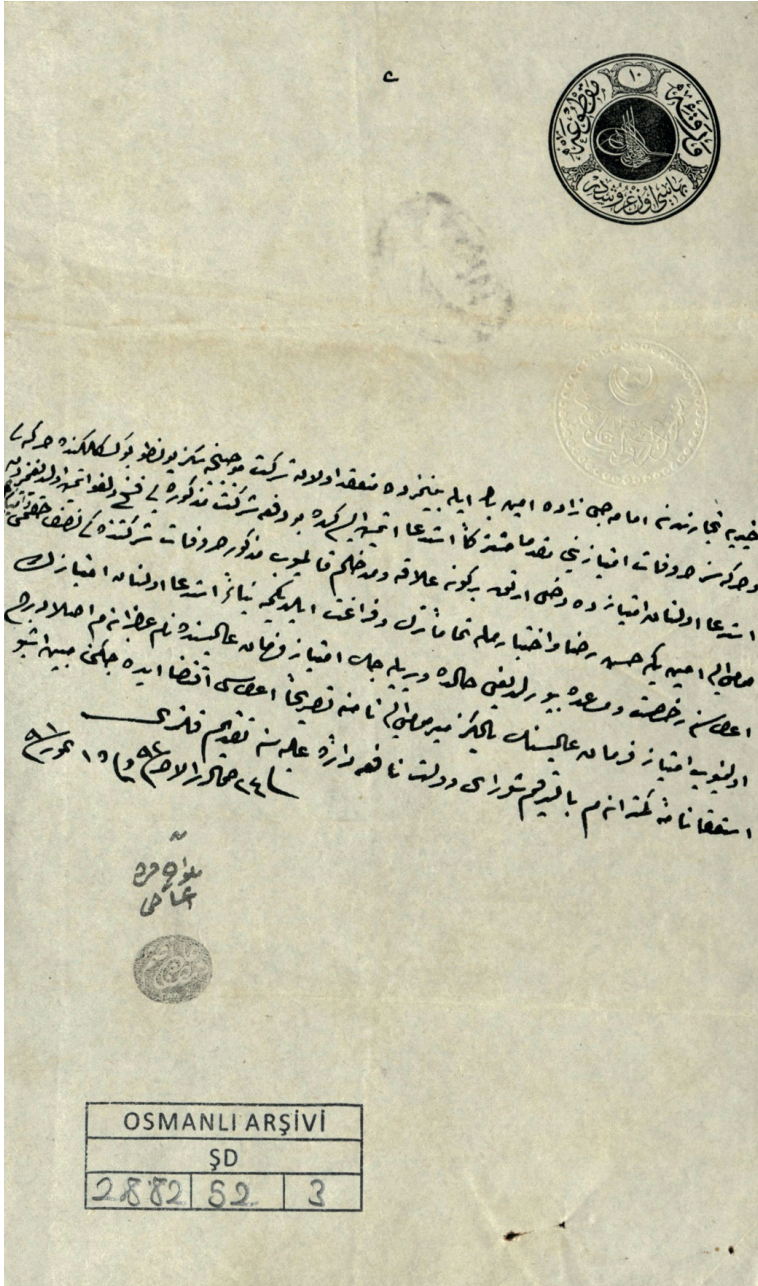

Şekil 9: İmâmeccî-zâde Emîn Tüccâr-ı Hâyriyye imzalı ve onun altında Meĥmed Emîn mühürlü arzuhal. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD) 2882/52/4, 17 Cemâziyelevvel 1292 (21 Haziran 1875)

Şekil 10: Bayındırlık Dairesi tarafından İmameci-zâde Mehmed Emîn Efendiye yazılmış mazbata. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD) 2882/52/1, 20 Cemâziyelevvel 1292 (24 Haziran 1875)

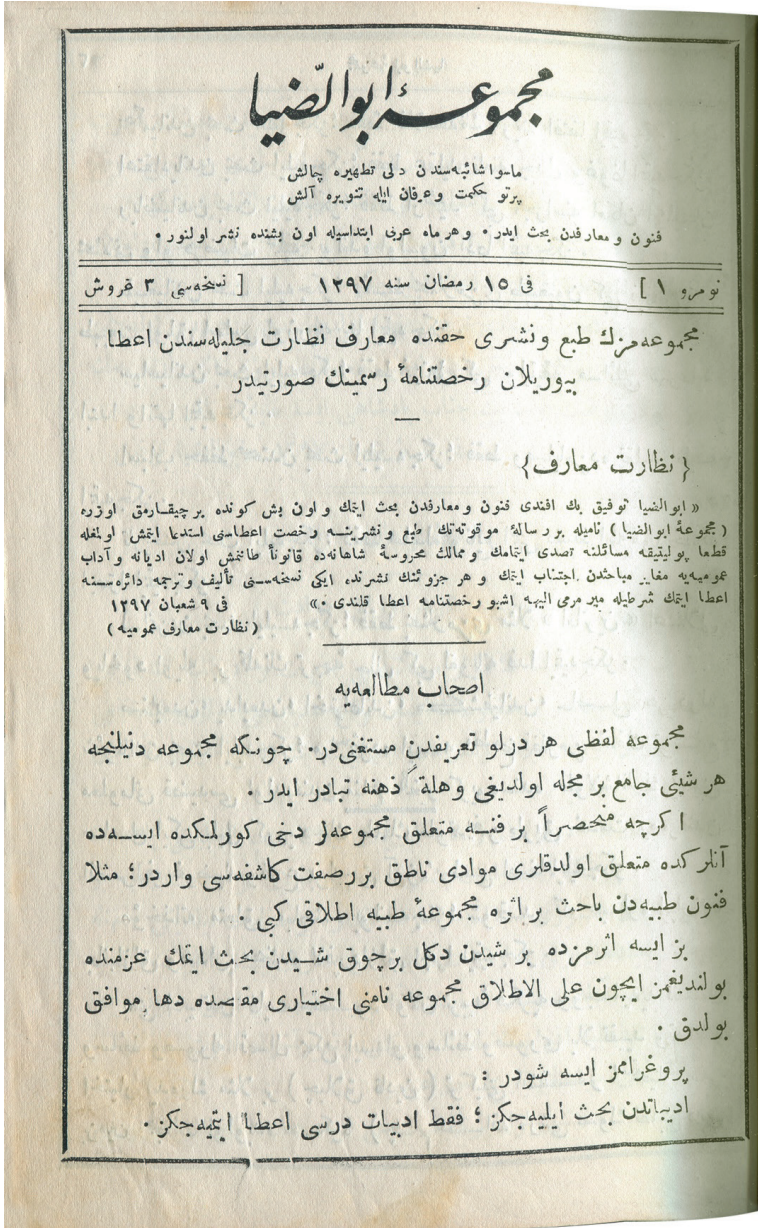

Şekil 11: Bayındırlık Dairesine sunulan Muşafâ 'Âşım imzalı ve mühürlü arzuhal. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD) 2882/52/3, 24 Cemâziye'l-âhîr 1292 (28 Temmuz 1875).

Şekil 12: Hākānī Mehmed, *Hilye-i Hākānī*, 150 × 110 mm, Ölçek: 1/1. (İstanbul: İmāmece-zāde Mehmed Emīn Bey'in Maṭba'ası, 25 Ekim, 1875), (Yazarın kişisel arşivi).

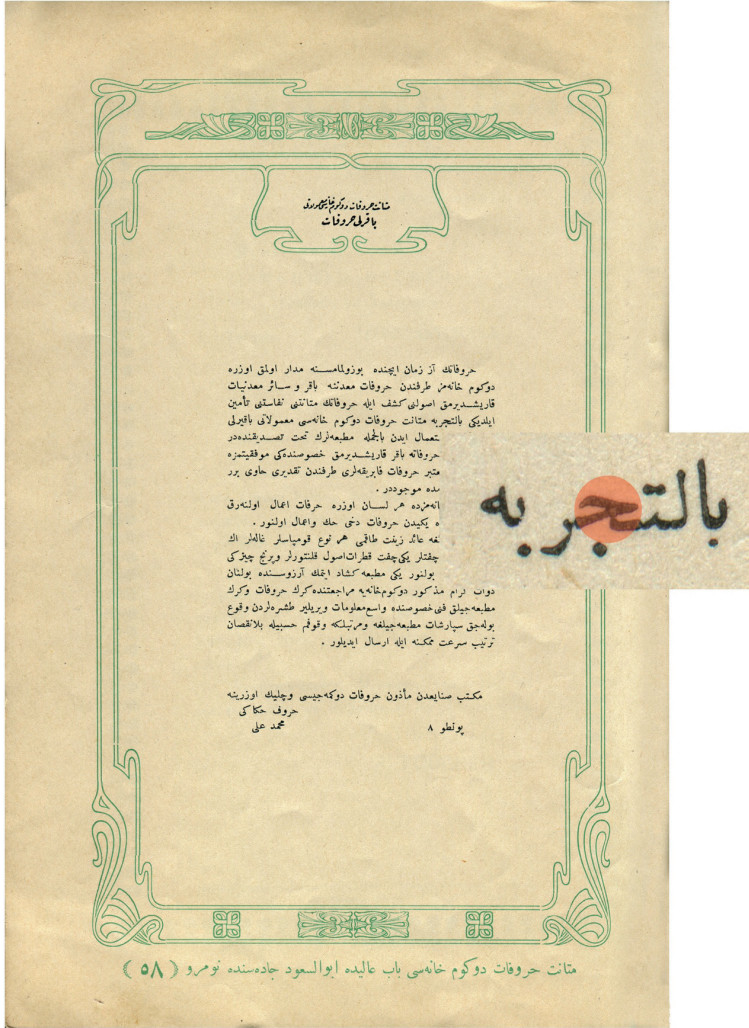

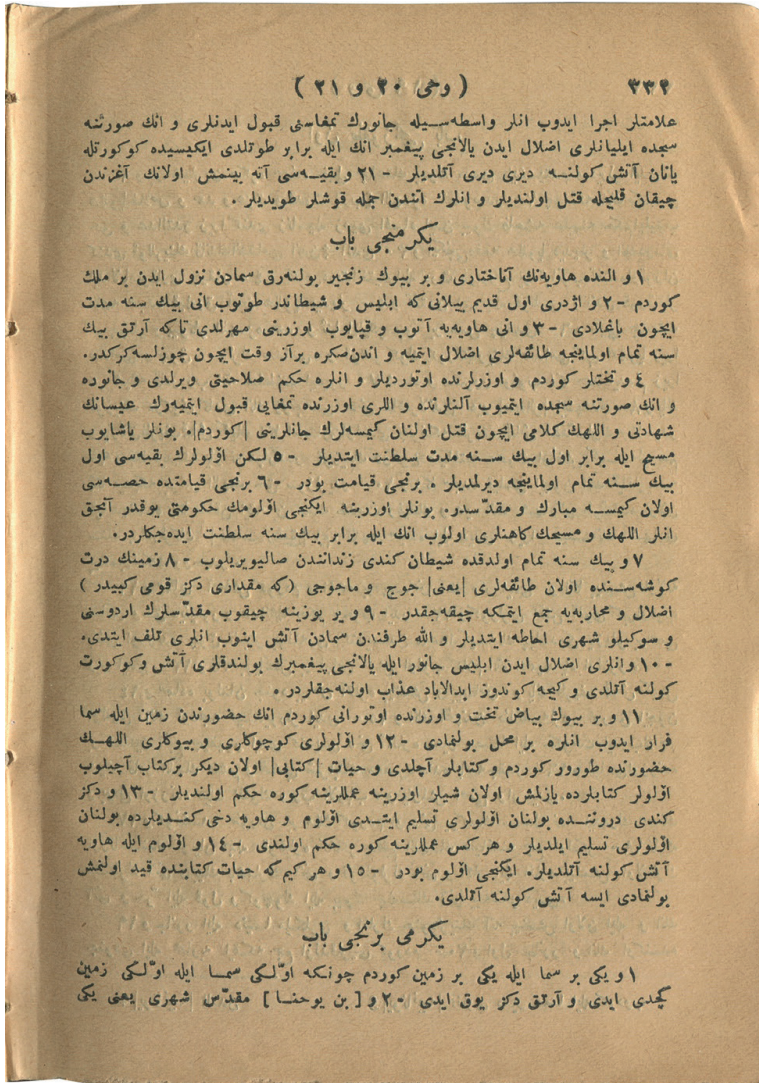
Şekil 13: *Mecmū'a-i Ebu'zziyā, Numara 1, 21 Ağustos, 1880. 200 × 125 mm, Ölçek: 1/1. (İstanbul: Mihran Matba'ası), (Emin Nedret İşli arşivi)*

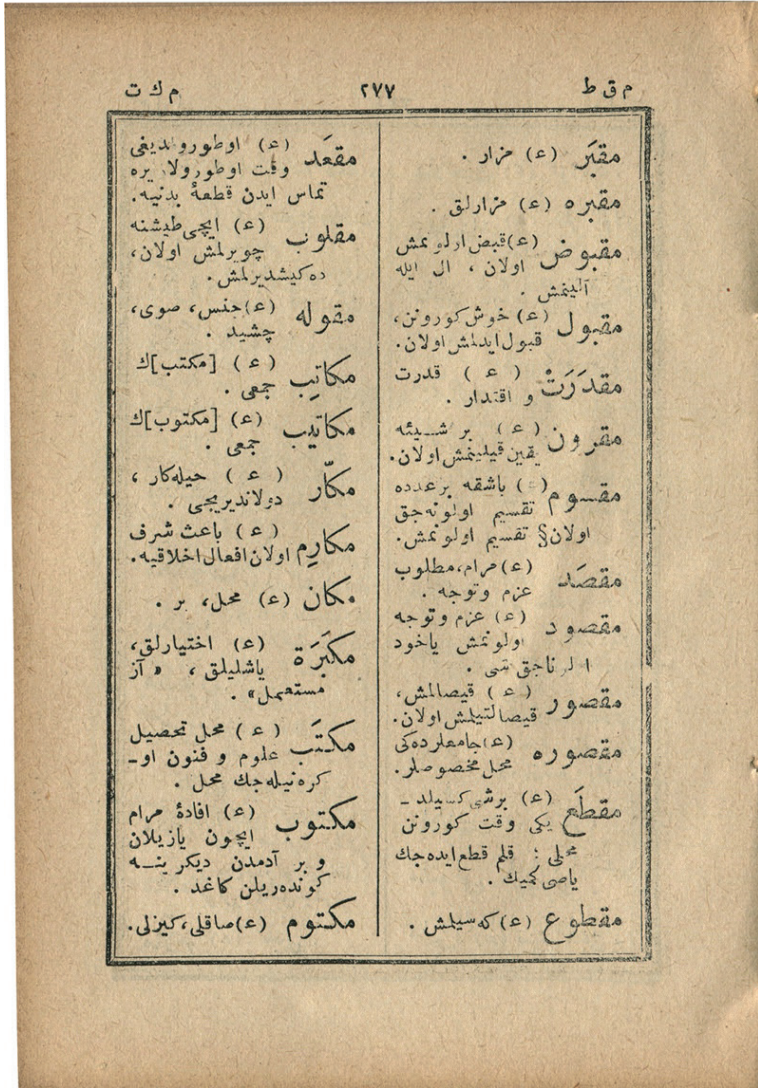

Şekil 15: *Metānet Hurūfāt ve Dökümhānesi* hurufat albümü, tarihsiz (c. 1910). 250 × 160 mm, Ölçek: %80 küçültülmüş. Ek gösterge %650 büyütülmüş. (İstanbul: *Metānet Hurūfāt ve Dökümhānesi*), (Emin Nedret İşli arşivi)

Şekil 16: *Kitāb-ı Muḳaddes*, s. 332, 160 × 112 mm. Ölçek: 1/1. (İstanbul: Ağob Maḳosyan Maḳba'ası, 1922), (Yazarın kişisel arşivi)

Şekil 17: 'Abdullah Cevdet ve İsmâ'îl İbrâhîm, 'Osmânîca Ceb Luğatı', s. 277. 130 × 95 mm, Ölçek: 1/1. (İstanbul: Terakki Matba'ası, 1313/1895), (Yazarın kişisel arşivi)

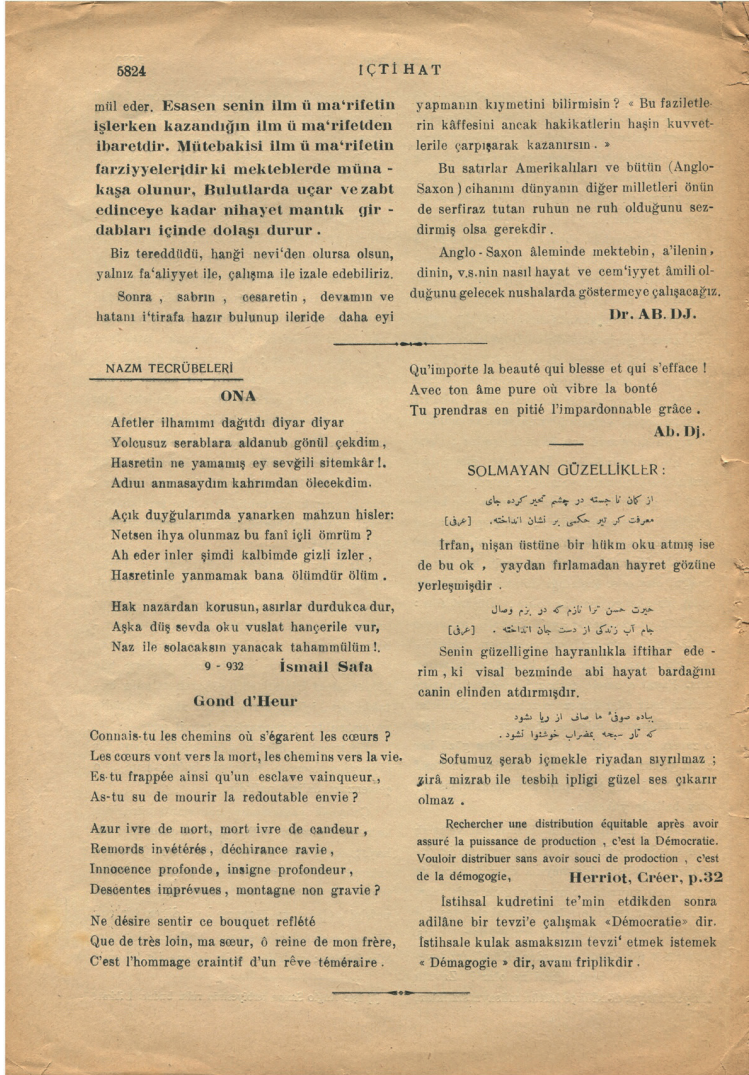
Şekil 18: Aleko ve İhsan, *İngilizceden Türkçeye Ceb Luğatı Pocket Dictionary*, s. 642-643. 110 × 70 mm, Ölçek: 1/1. (İstanbul: Şirket-i Mürrettibiye Matba'ası, 1335/1916), (Yazarın kişisel arşivi)

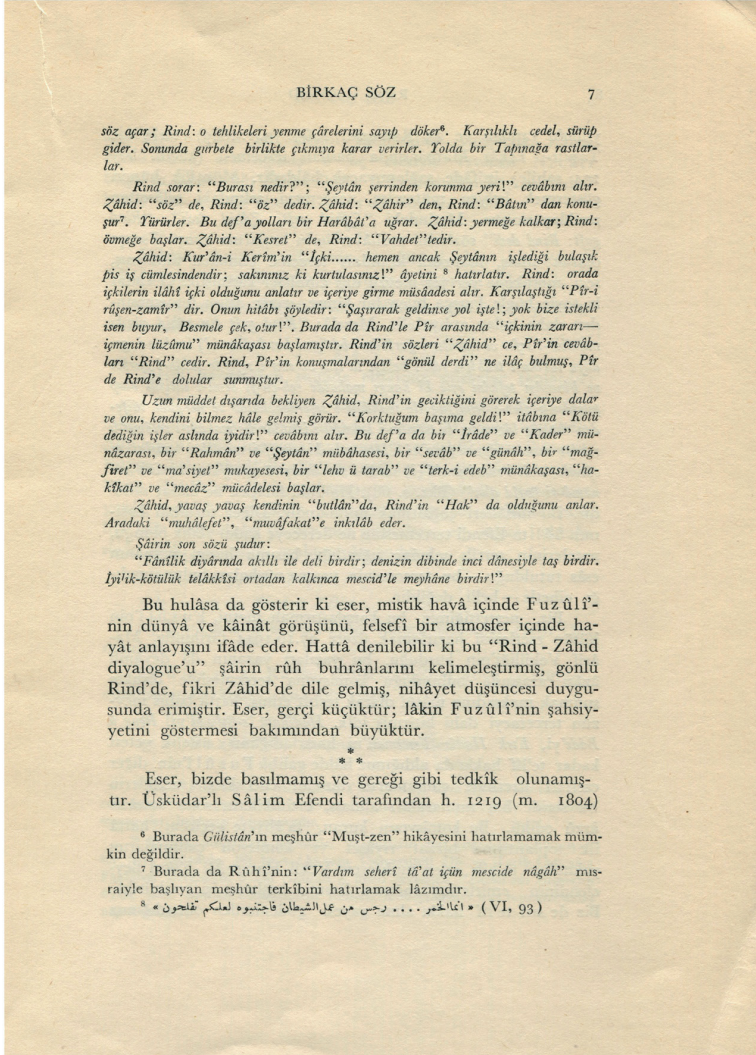

Şekil 21: *İçtihat*, 1 Ekim 1932, Sayı: 354 s. 5824, 285 × 200 mm. Ölçek: %70 küçültülmüş. (İstanbul: İsmail Hakkı Matbaası), (Yazarın kişisel arşivi)

Şekil 22: Fuzulî, Rind ü Zâhid, s. 7, 240 × 170 mm. Ölçek: %90 küçültülmüş. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956), (Yazarın kişisel arşivi)